

B
4385^e

Vertrouwelijk

DE VOORBEELDDORPEN KERKHOFEN EN ROTTEVALLE

Een nieuwe methode van landbouwvoorlichting

Rapport No 220

L1
220
A

Afdeling Streekonderzoek
van het Landbouw-Economisch Instituut

4124800

55/709.

Dit rapport is getoetst aan het oordeel van een Commissie van Advies ad hoc. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport berust evenwel bij het Landbouw-Economisch Instituut.

De genoemde Commissie bestond uit:

Prof. Dr E.W. Hofstee,	hoogleraar, (voorzitter)	Wageningen
P.B. de Boer,	landbouwer,	Stiens
Ir A.H. Crijns,	rijkslandbouwconsulent,	Tilburg
J. Donkers,	landbouwer,	Erp (Nbr.)
Ir C.M. Hupkes,	rijkslandbouwconsulent,	's-Gravenhage
Ir J.A.M. Penders,	inspecteur voor de landbouwvoorlichting,	's-Gravenhage
D. Tiggelaar,	Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond,	Utrecht
Ir D.R. Visser,	wnd rijkslandbouw- consulent,	Drachten

INHOUD

Woord vooraf Ten geleide		Blz.
INLEIDING		11
HOOFDSTUK I.	BESCHRIJVING VAN DE FEITELIJKE TOESTAND IN DE LANDBOUW	13
	A. Rottevalle	
	§ 1. De productieomstandigheden	14
	§ 2. Productieplan en bedrijfsvoering	16
	§ 3. De sociale structuur, de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de agrarische bevolking	20
	B. Kerkhoven	
	§ 1. De productieomstandigheden	30
	§ 2. Productieplan en bedrijfsvoering	31
	§ 3. De sociale structuur, de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de agrarische bevolking	35
HOOFDSTUK II.	BESCHRIJVING VAN DE OPZET EN DE UITVOERING VAN HET EXPERIMENT IN ROTTEVALLE EN KERKHOFEN	44
	A. Rottevalle	44
	B. Kerkhoven	51
HOOFDSTUK III.	DE VOORBEELDDORPEN ALS NIEUWE METHODE VAN LANDBOUWVOORLICHTING	56
HOOFDSTUK IV.	MOGELIJKHEID EN NUT VAN HET STICHTEN VAN NIEUWE VOORBEELDDORPEN	62
STATEN		72
BIJLAGE I.	DE HUISHOUDING IN HET VOORBEELDDORP KERKHOFEN (samengesteld door de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond)	83
BIJLAGE II.	DE HUISHOUDING IN HET VOORBEELDDORP ROTTEVALLE (samengesteld door de afdeling Landbouwhuishoudkunde van de Landbouwhoge- school te Wageningen)	93
BIJLAGE III.	DE VOORBEELDCENTRA IN DE FRANSE LANDBOUW- VOORLICHTING (verslag van een studiereis)	103

WOORD VOORAF

Op verzoek van de Afdeling Akker- en Weidebouw van de Directie van de Landbouw werd in 1954 een onderzoek ingesteld naar de betekenis van de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle als nieuwe methode van landbouwvoorlichting. Om hierover te kunnen oordelen is een inzicht in de sociale structuur en de mentaliteit van de agrarische bevolking onontbeerlijk. Hierop heeft zich dan ook het onderzoek gericht.

Met dit onderzoek heeft de Afdeling Streekonderzoek weer een nieuw studie-terrein betreden. Wellicht dat dit onderzoek in slechts twee dorpen t.z.t. zal worden gevolgd door een onderzoek in meer dorpen, verspreid over de belangrijkste landbouwgebieden in Nederland. Is men het er over eens, dat er een nauw verband dient te bestaan tussen de sociale structuur in een bepaald gebied en de wijze van voorlichting, dan kan een verdieping van inzicht in deze structuur het verband slechts hechter maken.

In de voorbeelddorpen is gelijktijdig met de verbetering van het bedrijf ook de verbetering van de huishouding ter hand genomen. De gedachte wint steeds meer veld, dat een goed gevoerde huishouding een gunstige invloed heeft op de bedrijfsvoering. Het onderzoek naar de huishouding, waarvan de resultaten zijn opgenomen in bijlage I en II, werd uitgevoerd door de Afdeling Landbouwhuishoudkunde van de Landbouwhogeschool en de Noord-brabantse Christelijke Boerenbond.

Tijdens het onderzoek werd een studiereis gemaakt naar enkele voorbeelddorpen in Frankrijk, waaraan ook een der samenstellers van dit rapport deelnam. Op verzoek van de Afdeling Akker- en Weidebouw is een verslag van deze studiereis opgenomen in bijlage III.

Het rapport wordt voorafgegaan door een woord "ten geleide" van Ir J.M.A. Penders, inspecteur voor de landbouwvoorlichting.

Het onderzoek is verricht door Ir C.H. Hoefnagels en J.L. Jessen, soc. drs.

's-Gravenhage, Maart 1955

De Directeur,
J. H. H. H. H.
(Dr J. Horrington)

TEN GELEIDE

De voorlichting heeft als doel, het vergroten van de productiviteit in de landbouw en het verhogen van de levensstandaard van de plattelandssamenleving door het bevorderen van een algemene toepassing in de praktijk van de resultaten van het onderzoek, zowel landbouwkundig als huishoudkundig, technisch, economisch en sociologisch. Als richtlijn voor haar werken geldt: de plattelandsbevolking helpen zichzelf te helpen. In de doelstelling heeft zij veel gemeen met het landbouwonderwijs, waarop zij dan ook steeds zal moeten steunen; slechts de methodiek is verschillend.

De methoden van voorlichting zijn gevarieerd en in voortdurende ontwikkeling. Men zal zich immers moeten instellen op de verschillende en zich steeds wijzigende omstandigheden van de landbouw en plattelandssamenleving. Veelal zal een combinatie van verschillende methoden het grootste effect geven. Welke methoden en combinatie het meeste effect zullen hebben vereist een nader onderzoek, wil men er van verzekerd kunnen zijn dat tijd en geld bij de voorlichting ook zo goed mogelijk renderen. Dit onderzoek, waarvan bijgaande studie een voorbeeld vormt, werd in ons land geïntroduceerd door Prof. Hofstee.

In de voorlichtingsmethodiek spelen demonstraties, en met name bedrijfsdemonstraties, een grote rol, daar zij resp. een bepaalde werkwijze en het resultaat van bepaalde maatregelen aanschouwelijk voorstellen onder praktijkomstandigheden. Vanouds zijn dan ook alom bekend b.v. werktuigendemonstraties, demonstratieveldjes en voorbeeldpercelen. Deze demonstraties bepalen zich tot technische onderdelen in de bedrijfsvoering.

Bij een hoger productieniveau wordt de ondernemersfunctie, de bedrijfsorganisatie dus, van groter betekenis; zij kan zelfs een knelpunt worden. Dit geldt zeer zeker voor de veehouderijbedrijven, waar het geproduceerde veevoer geen eindproduct vormt en in nog grotere mate voor de gemengde bedrijven. Hier kunnen proefbedrijven - waar een bepaalde ingrijpende maatregel in bedrijfsverband gedurende langere tijd wordt getoetst op zijn technische en financiële mérites - maar vooral voorbeeldbedrijven de boer van dienst zijn als demonstraties van een doelmatige bedrijfsvoering. Hierbij bepaalt men zich dus niet alleen tot afzonderlijke technische verbeteringsmaatregelen, maar ook tot de verbetering van de organisatie van het bedrijf als geheel, dus het bedrijfseconomisch aspect. Deze vorm van demonstraties heeft zich na de oorlog sterk ontwikkeld. Momenteel zijn er ongeveer 300 voorbeeldbedrijven in de weidegebieden en streken, waar het gemengde zandbedrijf overheeft, met daarnaast een honderdtal proefbedrijven.

Tot de hier genoemde categorie zou men ook kunnen rekenen de z.g. rendementsbedrijven voor een doelmatige veevoeding en z.g. rationalisatiebedrijven voor de rationalisatie van terzake nog achtergebleven kleinere bedrijven, welke in 1954 hun intrede hebben gedaan. Deze bedrijven worden zoveel mogelijk in kernen samengevoegd om profijt te trekken van het groepseffect, dat in de voorbeelddorpen gedurende de korte tijd van hun bestaan zo duidelijk heeft gesproken.

Het voorbeeldbedrijf als zodanig, hoewel waardevol, heeft toch slechts een beperkte betekenis als voorlichtingsmethode, daar men te maken heeft met een bedrijf onder z.g. speciale omstandigheden en een veelal geselecteerde bedrijfsleider.

1. De mogelijkheden voor doelmatige onderlinge samenwerking, van betekenis vooral voor de kleine bedrijven, worden niet gedemonstreerd. Toch geldt het hier een uitgebreid arsenaal, waaruit deze bedrijven kunnen putten voor een meer solide bewapening van het bedrijfsfundament. Gewezen moge worden op een werktuigencombinatie, gemeenschappelijke onkruidbestrijding, gezamenlijke kuikenopfok en aanstelling van een pluimveeselecteur, gemeenschappelijke teelt van aardappelpootgoed en pootaardappelbewaarplaats etc. tot een ruil- of herverkaveling toe, inclusief waterbeheersing, waterleiding-aanleg en electrificatie.

2. Ook kunnen in een gebied maatschappelijke problemen bestaan, die een vooruitgang belemmeren. Geleidelijk dringt het besef door, dat technische, economische en sociale factoren met elkaar samenhangen en elkaar wederzijds beïnvloeden. De oplossing van deze problemen ligt buiten het bereik van het individuele bedrijf. De knelpunten behoeven zeer zeker niet alleen in het productietechnische vlak te liggen. Het ontwikkelen van een voorlichtingsprogramma op basis van een voorafgaande economisch-sociografische analyse, alsmede van de factoren, die in het productietechnische vlak liggen voor een gebied ter onderkenning van de zwakke punten in de schakel, verdient dan ook alle aanbeveling. Wanneer men b.v. bij het kleinere bedrijf over het hoofd ziet een kernprobleem als het arbeidsaanbod t.o.v. de arbeidsbehoefte, waaruit resulteert het arbeidseffect en onvoldoende aandacht zou besteden aan de voorlichting t.o.v. de noodzakelijke, tijdige en verantwoorde afvloeiing van agrarische jongeren, zal men met een technische voorlichting nimmer deze bedrijven saneren, ja zelfs bestaat het gevaar, dat men het probleem verzwaart, doordat bij een geprojecteerde intensivering van de bedrijfsvoering zonder meer deze afvloeiing wordt belemmerd. Het opsporen en wegnemen van de remmingen, die in het maatschappelijk klimaat gelegen kunnen zijn, behoren dan ook te geschieden, wil een uiteindelijke sanering kunnen plaats hebben.

3. Niet alleen aan de verbetering van het bedrijf als zodanig, maar ook aan die van het huishouden zal aandacht moeten worden geschonken. Het merendeel van onze agrarische bedrijven bestaat uit gezinsbedrijven, waarin het gezin niet alleen een levensdoch ook een werkgemeenschap vormt. De huishoudelijke voorlichting op basis van het huishoudonderwijs kan met het in praktijk doen brengen van de resultaten van het nog te intensiveren huishoudkundig onderzoek niet alleen medewerken aan de verbetering van het huishouden en de rationalisatie van huishoudelijke arbeid, maar tevens indirect de landbouwvoorlichting in engere zin ondersteunen. Ook op het gebied van de huishoudelijke voorlichting zijn waardevolle objecten van samenwerking die verdienen te worden gedemonstreerd.

4. Tenslotte neemt men in de praktijk waar, dat de afstand tussen de vooruitstrevende bedrijven - en huishoudens! - die vaak eigener beweging voorlichting zoeken en de groep die dat niet doet, allengs groter wordt. Dit moet sociaal-economisch ongewenst worden geacht. Door een gezamenlijke aanpak en het inschakelen van het groepseffect in de voorlichting kan hier veel ten goede worden gedaan. Men kan hier een parallel trekken t.o.v. minder en meer ontwikkelde gebieden in een land, waar de ontwikkeling veelal niet harmonisch is verlopen, ja zelfs van minder en meer ontwikkelde landen in de wereld van vandaag, daar het probleem in wezen veel gemeen heeft. Hier zijn bijzondere maatregelen vereist ook en met name op het gebied van de voorlichting. Het vraagt om een gezamenlijke krachtsinspanning in een wederzijds welbegrepen eigen belang. Daarom staat de ontwikkeling van het idee voorbeelddorp m.i. niet stil bij een buurtschap, maar kan in de toekomst uitgroeien tot een voorbeeldstreek en zelfs verder.

Voor genoemde 4 factoren, die van betekenis zijn voor de opvoering van de productiviteit en het welzijn ten plattelande, welke in een voorbeeldbedrijf uiteraard niet zijn te demonstren, hebben geleid tot de gedachte van het stichten van een voorbeelddorp, waarin dit wel mogelijk zou zijn. Men kan deze vorm van demonstratie dus zien als een logische voortzetting en als een sluitstuk in de reeks van de reeds alom bekende bedrijfsdemonstraties. De hoeksteen wordt hier gevormd door de samenwerking, zowel tussen de bedrijven onderling, de verschillende voorlichtingsdiensten, inclusief die voor het huishouden, als met de instellingen, die betrokken zijn bij het welzijn ten plattelande. Vermeld dient te worden, dat in Frankrijk reeds enige jaren eerder voorbeelddorpen hun intrede hebben gedaan als methode voor voorlichting, waar zij sindsdien zich hebben ontwikkeld tot z.g. voorbeeldstreken.

Hoewel daarmee overeenkomst bestaat, is de Nederlandse conceptie toch wezenlijk een andere.

Men bedenke, dat het er bij deze voorbeelddorpen om gaat een nieuwe methode van voorlichting te introduceren en dat het een en ander bovendien een experiment betreft, terwijl tenslotte de verbeteringsmaatregelen in een sneller tempo plaats moeten hebben dan normaliter het geval zou zijn.

Het experimentele karakter uit zich ook in het feit, dat in de beide voorbeelddorpen, hoewel uiteindelijk werkend volgens een zelfde principe, een verschillend systeem wordt gevolgd bij de uitvoering, hetgeen mede zijn grond vindt in de verschillende omstandigheden van beide dorpen. Zo worden in Kerkhoven van alle deelnemende bedrijven, die naast elkaar in een door vier wegen omsloten blok liggen, de bedrijfsvoering en het huishouding, uiteraard binnen de financiële mogelijkheden, verbeterd. In Rottevalle, waar de bedrijven meer verspreid liggen, zijn drie groepen van elk tien bedrijven gevormd. Hier worden in eerste aanleg de verbeteringen slechts bij drie bedrijven (een per groep) doorgevoerd. Deze drie bedrijven zijn dus leidinggevend voor de overige negen van hun groep. Rekening houdend met de liefhebberij van de bedrijfsleider geeft men allereerst het zwakke onderdeel van de bedrijfsvoering de aandacht. Dit kan zijn: grondverbetering inclusief waterbeheersing, verhoging van de productie der gewassen, stalverbetering, melkwinning, varkensfokkerij, varkensmesterij, pluimveeteelt en het huishouden. De bedoeling is, dat bij deze bedrijven allengs ook de gehele bedrijfsvoering zal worden verbeterd, hetgeen slechts geleidelijk zal kunnen geschieden, omdat het organisatietalent van de bedrijfsleiding zich moet ontplooiën.

De organisatie is in beide dorpen vrijwel gelijk: In ieder voorbeelddorp werd een vereniging van deelnemers en deelnemers gevormd. De leden komen geregeld samen, bespreken de verbeteringsplannen en mogelijkheden en stimuleren, onder meer door vakonderwijs, de technische vorming van de leden. Dit moet belangrijk worden geacht, omdat met een toenemende verbetering van het bedrijf en huishouden ook aan de kennis van de boer en boerin grotere eisen worden gesteld. Voorts werden stichtingen gevormd met een bestuur uit en door de leden-deelnemers en -deelnemers gekozen, dat toeziet op de verbeteringsmaatregelen die in overleg met de deelnemende bedrijven worden genomen en op het verstrekken van subsidiegelden.

- 1) Over de Franse voorbeelddorpen, resp. voorbeeldstreken wordt als bijlage door Ir Kruse een samenvattende beschrijving gegeven van een studie die enige Nederlandse deskundigen, werkzaam in de voorbeelddorpen alhier, in Frankrijk hebben verricht.

Van het Bestuur maken voorts een vertegenwoordiger van het coöperatief boerenleenbankwezen en de landbouwconsulent deel uit; deze laatste fungeert als niet-stemgerechtigd secretarispenningsmeester. Tenslotte is er voor ieder voorbeelddorp een raad van advies of bijstand gevormd die over de te nemen verbeteringsplannen advies uitbrengt. Deze adviesraden zouden, althans ten dele voor de toekomst, een meer permanent karakter kunnen hebben. Hierin hebben zitting vertegenwoordigers (-sters) van de provinciale maatschappelijke organisaties van boeren, boerinnen, jonge boeren en landarbeiders, van het coöperatief boerenleenbankwezen, van de provinciale en gemeentebesturen, de provinciale veeteelt-, pluimveeteelt, zuivel- en cultuurconsulenten, landelijke landbouwconsulenten, zoals die voor bedrijfseconomie, borgstellingsfonds, boerderijenbouw en deskundigen. De Inspecteur voor de Landbouwvoorlichting is voorzitter, de landbouwconsulent in het desbetreffende gebied secretaris.

Voor alle bedrijven wordt de bedrijfseconomische boekhouding bijgehouden, waaruit men het rendement van de diverse verbeteringsmaatregelen en investeringen hoopt te kunnen berekenen. Van de bedrijven werd door de Voorlichtingsdienst en de huishoudelijke deskundigen een analyse gemaakt om de zwakste punten van de bedrijfsvoering en het huishouden op te sporen.

De beide eerste voorbeelddorpen in Nederland bestaan nog geen twee jaar. Zij ontwikkelen zich nog voortdurend. Zo staan o.m. een voorlichting t.o.v. een verantwoorde afvloeiing der agrarische jongeren inclusief tijdige beroepskeuze-voorlichting, een vrijwillige ruilverkaveling, het mede inschakelen van de landarbeiders, die in deze dorpen met overwegend kleine bedrijven echter nauwelijks aanwezig zijn, nog op het programma. Zo zal het gegeven voorbeeld in de beide buurtschappen zich geleidelijk ook meer over de omgeving uitbreiden.

Dit alles dient men wel te bedenken bij de hieronder volgende studie door de heren Jessen en Hoefnagels. Uit de ervaringen, die met deze nieuwe methode van voorlichting werden opgedaan, kan lering geput worden voor toekomstig te stichten voorbeelddorpen. Hierbij zal dan zeer zeker een meer volledige streekbeschrijving moeten voorafgaan, welke in de beide hier beschreven voorbeelddorpen door gebrek aan tijd i.v.m. een tijdslimiet, aan de besteding van de Amerikaanse gelden gesteld, slechts onvolledig kon plaats hebben.

Voor gebieden met kleinere bedrijven, waar zoveel aan onderlinge samenwerking is gelegen, zal deze voorlichtingsmethode mogelijk van voordeel kunnen zijn. Zeer zeker zal dit gelden voor nog te ontwikkelen gebieden, waar ook aan de maatschappelijke problemen aandacht moet worden geschonken. Tenslotte zal bij cultuurtechnische werken, die een sanering beogen en waar resp. voor- en nazorg nog meer algemeen ingang moeten vinden, het voorbeelddorp een waardevolle voorlichtingsmethode kunnen vormen.

Want tenslotte zal de praktijk in het desbetreffende gebied van de geboden mogelijkheden een effectief gebruik moeten maken, willen de theoretisch berekende voordelen ook daadwerkelijk ingang vinden en de geïnvesteerde gelden zo goed mogelijk renderen. De plattelandssamenleving, die sterk gevarieerd is, zal bij ontwikkelingsplannen centraal gesteld moeten worden. Hierop zal de "planning" afgestemd moeten worden.

Wat betreft de financiële zijde zij in dit verband medegedeeld, dat voor de beide voorbeelddorpen fondsen beschikbaar waren uit de 10% tegenwaardegelden van het Marshallplan.

Intussen heeft het bedrijfsleven zelf reeds een veel groter bedrag gefourneerd dan de oorspronkelijke 50%, die werd vereist. Het is de vraag of de Overheid in de toekomst voor andere voorbeelddorpen subsidie beschikbaar stelt. Men zou echter kunnen denken aan het beschikbaar stellen bij ontwikkelingsplannen van een overigens naar verhouding slechts gering percentage van de gelden, die met de agrarische ontwikkeling als cultuurtechnische werken doorgaans gemoeid zijn. Men zal zich dan ook moeten behelpen met de bestaande subsidie- en credietmogelijkheden, waarvan het gebruik wel kan worden gestimuleerd. Daarom zijn van meet af aan instellingen als het coöperatief boerenleenbankwezen, provinciale en gemeentebesturen, bij deze voorbeelddorpen mede ingeschakeld.

Moge de graad van het bezoek aan de beide dorpen in 1954 gebracht, waaronder dat van H.M. de Koningin, de Minister van Landbouw en vele leden van de beide Kamers der Staten-Generaal, autoriteiten op agrarisch gebied en met name van de ettelijke duizenden boeren en boerinnen, reeds een aanwijzing vormen voor de waarde van het voorbeelddorp als methode van voorlichting in ons land.

Ir J.M.A. Penders

Inspecteur voor de Landbouwvoorlichting

INLEIDING

In het hier volgend verslag trachten wij te komen tot een analyse van de betekenis van het werk, dat wordt verricht in de beide voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle. Bij deze analyse was het tevens onze bedoeling enig inzicht te krijgen in het antwoord op de vraag, of het zin heeft beide, of een van beide experimenten op andere plaatsen te herhalen.

Het werk, dat in deze dorpen wordt verricht, is op de allereerste plaats een kwestie van methodiek. Aanpassing hiervan aan de mentaliteit van de boeren (die deze nieuwe weg zullen moeten bewandelen) is een eerste vereiste. Het is derhalve zaak na te gaan, welke variaties in dit kader mogelijk zijn en hoe hiervan de resultaten zullen zijn, gezien de mentaliteit van de boeren onder wie het wordt gebracht.

Uiteraard is het niet mogelijk alle theoretische variatiemogelijkheden, welke in het voorbeelddorp-werk schuilen, op te sporen, en deze te leggen op een staalkaart van karakters van boeren. In feite zullen wij ons beperken tot een onderzoek van de uitvoering der plannen in Kerkhoven en Rottevalle, waarbij wij deze uitvoering zullen betrekken op de aangetroffen structuur in beide dorpen.

Een beschrijving, en vooral een beoordeling van opzet en uitvoering der plannen is niet mogelijk zonder een overzicht van de bestaande toestand. Vandaar de volgende indeling:

- I. Beschrijving van de feitelijke toestand in de landbouw.
 1. De productieomstandigheden.
 2. Productieplan en bedrijfsvoering.
 3. De sociale structuur, de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de bevolking.
- II. Beschrijving van het experiment.
 - Inhoud en opzet van het plan, keuze der bedrijven.
 - De uitvoering.
 - De houding der boeren.
- III. De voorbeelddorpen als nieuwe methode van landbouwvoorlichting.
- IV. Nut en mogelijkheid van het stichten van nieuwe voorbeelddorpen.

Tot slot nog een enkele opmerking.

De 30 deelnemers aan het voorbeelddorp Rottevalle werden gekozen binnen een gebied, dat ongeveer samenvalt met het werkgebied van de bedrijfsvereniging Rottevalle. Dit omvat behalve het dorp Rottevalle ook de buurtschap 't Witveen, het westelijk deel van Boelenslaan, 't Zwartveen, Opeinde, Houtigehage en Luchtenveld. In het vervolg wordt (tenzij duidelijk anders blijkt) met het woord Rottevalle het gehele onderzochte gebied bedoeld, dat dus in grote trekken overeenkomt met het gebied van de genoemde bedrijfsvereniging.

Van 140 bedrijven in dit gebied werd bij het C.B.S. een aantal gegevens verkregen, ontleend aan de landbouwtellingen 1953 I en II.

De groep van deelnemende bedrijven zal worden aangeduid met "voorbeelddorp" of "voorbeeldcentrum", of, ook wel, de "deelnemers".

In Kerkhoven is er geen gevaar voor verwarring, aangezien de deelnemers een aangesloten groep, de buurtschap Kerkhoven, vormen, waaruit bijna alle boeren aan het plan deelnemen. Deze groep zal behalve voorbeelddorp of -centrum dus ook wel kortweg Kerkhoven worden genoemd. Voor zover sprake is van een enkele boer, die niet tot de deelnemers behoort, maar feitelijk wel tot de buurtschap moet worden gerekend, blijkt dit duidelijk uit de tekst.

Het onderzoek ter plaatse werd eind Augustus 1954 afgesloten. De voorbeelddorpen blijven zich intussen verder ontwikkelen, zodat onze conclusies niet ontkomen aan het praedicaat "voorlopig". Wat wij echter na genoemde datum nog vernamen over de verdere ontwikkeling, gaf geenszins aanleiding tot wijziging van de voorlopige conclusies, in dit rapport vervat. In het bijzonder verheugt het ons, dat de ontwikkeling van Kerkhoven sterk gaat in de richting van versterking der zelfwerkzaamheid der boeren, een belangrijke voorwaarde voor het slagen van dit proef-voorbeelddorp.

HOOFDSTUK I

BESCHRIJVING VAN DE FEITELIJKE TOESTAND IN DE LANDBOUW

In het algemene kader van dit rapport heeft de beschrijving van de bestaande toestand in de landbouw op de eerste plaats ten doel een beter begrip mogelijk te maken van het werk, dat in de beide voorbeelddorpen wordt verricht.

Twee consultants hebben, aan de hand van een eerste opzet van een nieuwe methodiek van landbouwvoorlichting in hun beider ambtsgebied een dorp gekozen, dat zich naar hun mening het best leende tot realisering van deze plannen. Vanzelfsprekend lieten zij deze keuze mede afhangen van de feitelijke mogelijkheden en behoeften in hun ambtsgebied, terwijl zij bij de concrete uitwerking in het gekozen dorp rekening dienden te houden met de toestanden, die zij daar aantroffen.

Wil men derhalve begrijpen, waarom de plannen zó, en niet anders werden opgezet en uitgevoerd, dan zal men de landbouw in deze dorpen moeten kennen. Enig inzicht in de verhouding van deze dorpen tot hun omgeving is eveneens gewenst en komt dan ook, zij het wat later, ter sprake.

Daarnaast kan deze beschrijving haar nut hebben voor de consultants, die hun algemene kennis van deze dorpen met feitelijke gegevens zien verduidelijkt. Terwille van dit tweede doel gaat deze beschrijving hier en daar wellicht verder, dan nodig ware geweest, indien zij alleen diende voor een beter begrip van opzet en uitvoering der plannen.

Bij de navolgende beschrijving wordt eerst aandacht besteed aan de productieomstandigheden, die als het ware het gegeven kader vormen, waarbinnen de landbouw wordt uitgeoefend. Vervolgens worden het productieplan en de bedrijfsvoering beschreven en in een derde paragraaf zal de, voor deze voorbeelddorpen zo belangrijke, sociale structuur worden besproken, met inbegrip van de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de bevolking. In deze paragraaf bepalen wij ons zoveel mogelijk tot de essentiële punten, die wij zo hebben geschetst, dat een goede vergelijkingsmogelijkheid tussen de beide dorpen wordt geschapen. Wanneer wij spreken van essentiële punten, dan hebben wij het oog op die punten, waarvan de kennis in verband met een beoordeling van het voorbeelddorp van belang moet worden geacht.

A. Rottevalle

§ 1. De productieomstandigheden

Rottevalle is in hoofdzaak een oud ontveningsgebied, waar reeds eeuwen geleden het veen geheel werd verwijderd en vrij zuivere zandgrond overbleef. De kwaliteit van deze zandgronden is goed. Met uitzondering van het meest noordelijke deel (tegen Drogeham) en enkele percelen in het midden en zuiden van Rottevalle waarborgen de lage ligging en de vochthoudendheid van de grond ook in de meeste zomers een behoorlijke watervoorziening. Plaatselijk is de afwatering onvoldoende om in de winter en het voorjaar wateroverlast te vermijden.

Verkaveling

Wat de verkaveling betreft, alleen van de aan het voorbeeldcentrum deelnemende bedrijven zijn gegevens bekend. Er is echter geen reden om aan te nemen, dat deze in dit opzicht belangrijk van de overige bedrijven in Rottevalle zullen afwijken. In het algemeen kan men zeggen, dat de kleine bedrijven matig tot slecht verkaveld zijn (gemiddelde kavelgrootte 1 à 2 ha), de grote bedrijven behoorlijk. Staat 1 geeft hierover enkele cijfers ¹⁾. De afstand van grond tot bedrijfsgebouwen is zowel bij de grote als bij de kleine bedrijven nogal groot. De gemiddelde afstand (ongeacht de grootte der kavels) bedraagt ongeveer 1,3 km. De kavels bij huis zijn gemiddeld veel groter dan de overige (ruim 6 tegenover nog niet 2 ha). Houdt men bij de berekening van de gemiddelde afstand rekening met deze grootteverschillen, dan wordt de afstand gemiddeld 8 à 900 meter, hetgeen toch nog vrij ongunstig moet heten. Aangezien het gemiddelde alleen geen volledig beeld geeft, dient hierbij vermeld, dat de helft van het aantal kavels (1/3 van de oppervlakte cultuurgrond) binnen een afstand van 500 meter van de bedrijfsgebouwen is gelegen, terwijl 7 procent der kavels (5% van de oppervlakte) verder weg ligt dan 5 km. Gezien het bedrijfstype (90% van de grond is grasland) vormt de afstand tot de bedrijfsgebouwen een groter bezwaar voor een goede exploitatie van de grond dan de grootte der kavels. Hoewel plaatselijk nog gebrekkig, moet de ontsluiting in het algemeen behoorlijk worden genoemd.

Bedrijfsgrootte

Een belangrijk punt, dat grote betekenis heeft zowel voor een economische exploitatie der bedrijven als voor de sociale structuur der agrarische bevolking, is de grootte der bedrijven.

1) De 30 deelnemers werden allen geënquêteerd. Aangezien aanvankelijk van twee bedrijven een aantal gegevens niet bekend was, komen in de tabellen de gegevens van slechts 28 bedrijven voor.

In het gehele gebied, in grote trekken overeenkomend met dat van het voorbeeldcentrum, liggen ongeveer 140 bedrijven groter dan 1 ha, waarvan de gebruiker het hoofdberoep in de landbouw heeft. Hiervan is de helft kleiner dan 5 ha, terwijl 15 bedrijven groter zijn dan 20 ha. De gemiddelde grootte is $7\frac{1}{2}$ ha. In het Oosten (gemeente Achtkarspelen) overweegt het kleine bedrijf zeer sterk. De helft der bedrijven valt hier in de groep van 1 - 3 ha en de gemiddelde grootte is er amper 4 ha. In het Zuiden (Smallingerland) zijn de bedrijven gemiddeld 9 ha en in het Noordwesten (het Witveen, behorende tot de gemeente Tietjerksteradeel) 10,6 ha.

Dat bedrijven van ongeveer 15-20 ha nagenoeg ontbreken, kan een toevalligheid zijn, maar dan een toevalligheid, die het feit, dat men in Rottevalle duidelijk met twee bedrijfstypes te maken heeft, duidelijk onderstreept. In vele dorpen op de zandgronden in Oost- en Zuid-Nederland vindt men één type, het kleine bedrijf van ongeveer 10 ha met uitlopers naar beneden en - vaak veel minder - uitlopers naar boven. Daarnaast treft men dan somtijds grotere ontginningsbedrijven aan van latere datum. In Rottevalle echter is er van oudsher een behoorlijke kern grote bedrijven van 20 - 30 ha of meer en daarnaast een grote groep bedrijfjes van amper 5 ha. Vanzelfsprekend zijn sommige kleine bedrijven vergroot en zijn er grote bedrijven door verval of splitsing bij de kleine terechtgekomen, maar voor zover het de deelnemersbedrijven betreft kon ook nu nog worden nagegaan tot welke groep het bedrijf oorspronkelijk behoorde. De consequenties van deze tweeledigheid op economisch en sociaal terrein komen in § 3 aan de orde.

Pacht en eigendom (staat 2)

Van de 28 geënquêteerde deelnemers hebben er 22 de bedrijfsgebouwen in eigendom, terwijl van de oppervlakte cultuurgrond 60% door de eigenaar wordt gebruikt. Dit percentage is voor bouwland ± 45 , voor grasland 62. Het verschil tussen de bedrijven beneden 15 ha (35% van de grond eigendom) en de grotere bedrijven (70% eigendom) is ook hier opmerkelijk. Het ongunstigste verschijnsel van los bijpachten van grond is in Rottevalle niet onbekend. Kleine bedrijven, waarvan de gebouwen eigendom zijn, moeten vaak bijna al hun grond pachten en dan nog van verschillende eigenaars. Voor grote bedrijven is dit naar verhouding van minder betekenis. In hoeverre deze deelnemende bedrijven, wat de pacht-eigendomsverhouding betreft, representatief zijn te achten voor het hele dorp, is niet na te gaan. Waarschijnlijk treft men bij de niet-deelnemers minder eigendom van gebouwen (en dus wellicht ook van grond) aan, omdat vele pachters zich niet zullen hebben opgegeven voor het plan, daar zij er niets voor voelen de gebouwen van de verpachter te verbeteren.

Financiële toestand

Vaak wordt, ook in Rottevalle en omgeving, het gebrek aan geldelijke middelen een grote rem voor bedrijfsverbetering genoemd, speciaal op de kleine bedrijven. Voor de deelnemers, - het zij toegegeven, dat deze ook in dit opzicht wellicht een niet voor 't gehele gebied representatieve groep vormen, - gaat dit zeker niet op. Van hen was $\frac{2}{3}$ in staat de nodige gelden uit eigen middelen vrij te maken. Ongetwijfeld hadden velen van hen wel enige bezwaren tegen het opnemen van crediet, maar naar hun zeggen waren vrijwel allen bereid voor rendabel te achten investeringen zo nodig geld te lenen. Ongeveer $\frac{1}{3}$ van hen had dit ook in praktijk moeten brengen terwille van de investeringen in het kader van het voorbeeldorpplan.

Arbeidsvoorziening

De verschillen in bedrijfsgrootte brengen vrij grote verschillen mee in arbeidsvoorziening. Op de kleine bedrijven wordt praktisch al het werk door de boer en soms een meewerkende zoon verricht. De grote bedrijven maken gebruik van betaalde arbeidskrachten. Het bedrijfstype brengt mee, dat dit vrijwel allen vaste arbeidskrachten zijn. Inwonend personeel komt, voor zover het de deelnemers betreft, niet meer voor, vooral omdat men hierdoor de intimiteit van het gezinsleven gestoord acht. Het krijgen van arbeiders is er de laatste jaren vooral op het Witveen niet gemakkelijker op geworden, maar het vormt toch zeker nog niet een groot probleem voor de grotere boeren in Rottevalle. Vooreerst, omdat zoons van kleine boeren wel als landarbeider willen gaan werken. Immers men wil met trouwen niet wachten tot het bedrijf van vader vrijkomt. En verder zijn er de dorpen Houtigehage e.a. als reservoir van agrarische arbeidskrachten, waar dan ook vele van de landarbeiders in Rottevalle vandaan komen.

Worden volgens de gebruikelijke methode alle arbeidskrachten omgerekend tot volwaardige arbeidskrachten, dan blijkt in Rottevalle op de 1 - 5 ha bedrijven 97% van het werk door gezinspersoneel te worden verricht. Op de bedrijven groter dan 25 ha daarentegen vormt het vreemd personeel 68% van het arbeidsaanbod. Vrouwenarbeid komt vrijwel niet voor.

§ 2. P r o d u c t i e p l a n e n b e d r i j f s v o e r i n g

Hoewel de meeste bedrijven in Rottevalle gemengd zijn, valt de nadruk zeer sterk op de rundveehouderij. Van de totale oppervlakte cultuurgrond is 85 tot 90% grasland, de rest bouwland. Alleen in het Noordwesten komt bij de kleinste bedrijven wat tuinbouw voor. De gemiddelde melkveebezetting is 140 per 100 ha grasland (staat 3).

Op de kleinste bedrijven komt men zelfs boven de 2 koeien per ha grasland. Bij de bedrijven groter dan 5 ha ziet men bij toenemende bedrijfsgrootte een langzame daling van de melkveebezetting, maar ook onder de grootste bedrijven zijn er, wier melkveebezetting boven de 150 per 100 ha grasland uitkomt. Ook de kwaliteit van het rundvee is goed, met grote melkproductie en hoog vetgehalte.

Deze hoge melkveebezetting vraagt uiteraard een intensief gebruik van het grasland (staat 4). Volgens de Landbouwtelling 1953-II wordt van de totale oppervlakte grasland 60-90% (gemiddeld 70) gehooïd, 50% gekuïld en ongeveer 10% gebruikt voor het drogen van gras, zodat het percentage gemaaid grasland 130 bedraagt. De kleine bedrijven hooien wat meer en drogen wat minder dan de grotere en het percentage gemaaid grasland is ongeveer 140 tegenover 120 op de grote bedrijven. Het ruiteren van hooi wordt nog weinig toegepast: bij het inkuilen worden meestal geen conserveringsmiddelen gebruikt. Dezelfde Landbouwtelling verschaft ook gegevens over het beweidingssysteem en de stikstofbemesting. In Rottevalle werd op 37% der bedrijven rantsoenbeweiding toegepast; intensieve omweiding kwam op 36% en gewone standsbeweiding op 39% der bedrijven voor¹⁾. De gemiddelde stikstofgift was 95 kg N per ha grasland. Wat beweidingstechniek en bemesting aangaat zijn er geen sprekende verschillen te constateren, die met de grootte der bedrijven samenhangen. Toch heeft men op de kleinste bedrijven een zwaardere veebezetting en is het percentage gemaaid er zelfs iets hoger.

Bovenstaande gegevens wijzen uit, dat in Rottevalle de melkveehouderij ongetwijfeld op een behoorlijk hoge trap staat, ook al zijn er nog wel verbeteringen mogelijk, zoals op het punt van beweidingstechniek en conserveringsmethodiek.

Het hoge peil van de rundveehouderij is echter bereikt door, of gaat althans gepaard met een zekere verwaarlozing van de andere takken van veehouderij (tabel 3). Op vele bedrijven vindt men praktisch geen varkens. Het gemiddelde per bedrijf van 2,3 mestvarkens en 0,7 fokzeugen geeft een geflatteerd beeld, omdat dit sterk verhoogd wordt door een paar bedrijven met een flink aantal mestvarkens en fokzeugen. De verschillen naar bedrijfsgrootte zijn niet groot. Kippen komen vrijwel alleen voor op de kleine bedrijven en ook daar vormen zij slechts voor enkele bedrijven een bedrijfstak van werkelijke betekenis.

De betrekkelijk geringe oppervlakte bouwland wordt gemiddeld voor bijna 60% gebruikt voor de teelt van hakvruchten (aardappelen en voederbieten) en voor de overige 40% voor granen (haverv en rogge) (zie tabel 5), 19% van het bouwland wordt gebruikt voor de verbouw van stoppelgewassen, maar voor de wintervoeding van het vee kunnen deze slechts een zeer bescheiden bijdrage leveren (2 are per melkkoe).

1) De som dezer percentages is groter dan 100, omdat sommige bedrijven meer systemen toepassen, b.v. rantsoenbeweiding bij huis en standsbeweiding op verafgelegen percelen.

Vat men de arbeidsbehoefte samen in standaarduren, dan is de arbeidsbehoefte per ha een maatstaf voor het intensiteitsniveau, terwijl de procentuele verdeling er van een inzicht geeft in de relatieve betekenis der diverse bedrijfsonderdelen (staat 6). Het blijkt dan opnieuw, dat vooral de kleinste bedrijven een zeer hoog intensiteitsniveau hebben weten te bereiken. Ook de ruim 500 standaarduren per ha op de grote bedrijven zijn vrij hoog, indien men daarbij bedenkt, dat deze voor het overgrote deel van de kant van de rundveehouderij en de graslandverzorging moeten komen, zoals de procentuele cijfers aantonen. Maar tevens blijkt uit de procentuele verdeling der arbeidsbehoefte, dat het bedrijfstype in alle grootteklassen sterk eenzijdig is.

Bovenstaande beschrijving geldt voor het totaal van de bedrijven in Rottevalle¹⁾. Men kan zich afvragen, of de deelnemers sterk van dit gemiddelde afwijken. In de staten 3, 4, 5 en 6 vindt men de belangrijkste gegevens betreffende het productieplan en de bedrijfsvoering afzonderlijk vermeld voor het totaal van Rottevalle en voor de deelnemers. Het meest opmerkelijke verschil is, dat bij de deelnemers de grotere bedrijven relatief veel sterker zijn vertegenwoordigd dan in het totaal. Verder hebben de deelnemers in alle grootteklassen een zwaardere melkveebezetting, een groter percentage hakvruchten en uiteindelijk een grotere arbeidsbehoefte per ha dan de niet-deelnemende bedrijven van gelijke grootte. Maar deze verschillen, evenals de procentuele verdeling der arbeidsbehoefte over de diverse bedrijfstakken zijn van bijkomstige aard. Wat hierboven van het totaal werd gezegd, geldt dan ook evenzeer voor de groep van deelnemers.

Arbeidseffect

Vergelijkt men de totale arbeidsbehoefte per bedrijf met het arbeidsaanbod, dan heeft men in het arbeidseffect, d.w.z. het aantal standaarduren per volwaardige arbeidskracht een maatstaf ter beoordeling van de productie per werker.

Tabel A

ARBEIDSAANBOD, -BEHOEFTE EN -EFFECT

Grootteklasse	Totaal Rottevalle				Voorbeeldcentrum			
	Arbeidsbehoefte per ha	Arbeidsaanbod in v.a.k. per bedrijf	Ha cult. grond per v.a.k.	Arbeidseffect st.u. per v.a.k.	Arbeidsbehoefte per ha	Arbeidsaanbod in v.a.k. per bedrijf	Ha cult. grond per v.a.k.	Arbeidseffect st.u. per v.a.k.
1 - 5 ha	765	1,05	2,50	1925	840	1,27	2,50	2075
5 - 10 ha	615	1,55	4,60	2825	685	1,72	4,25	2925
10 - 15 ha	575	2,10	6,00	3475	580	2,30	5,75	3325
15 - 25 ha	505	2,60	7,85	4000	535	2,70	7,70	4125
≥ 25 ha	550	3,95	7,40	4075	555	3,45	8,25	4600
totaal	600	1,55	4,85	2900	580	2,30	6,45	3725

1) Dit gebied gaat vooral in oostelijke richting iets verder dan dat, waaruit de deelnemers werden gekozen. Met name zijn daardoor de kleine bedrijven iets te sterk vertegenwoordigd.

De verschillen in arbeidseffect naar grootteklassen zijn groot, wat vooral wordt veroorzaakt door het hoge niveau der grote bedrijven. Men dient er dan ook bij te bedenken, dat de gebruikte standaarduren wel als maat, maar niet als norm kunnen dienen. Voor de kleinste bedrijven zou het wellicht mogelijk zijn - en de landbouwvoorlichtingsdienst streeft hier ook naar - de arbeidsbehoefte op te voeren door uitbreiding van de varkens- en kippenstapel. Op vele bedrijven zou dit medebrengen, dat de vrouw als arbeidskracht in het bedrijf wordt ingeschakeld. Daardoor zou deze intensivering misschien niet in een vergroting van het arbeidseffect, maar wel in een verhoging van het gezinsinkomen tot uiting komen.

Vorenstaande tabel laat verder nog zien, dat de deelnemende bedrijven intensiever zijn dan de overige bedrijven in het gebied¹⁾. In het algemeen is ook hun arbeidsaanbod iets groter, zodat de verschillen in arbeidseffect betrekkelijk klein zijn.

Bedrijfsinrichting

Cijfermatige gegevens betreffende de inrichting der bedrijfsgebouwen zijn alleen bekend van de deelnemende bedrijven. In het algemeen laat de inrichting van vele stallen te wensen over en ook is de ruimte voor de grote veebezetting vaak te klein. De grote belangstelling voor stalverbetering is dan ook begrijpelijk. Nadat gedurende de laatste jaren vele kleine bedrijven een gierkelder hebben laten aanleggen (al of niet met steun van de Dienst Kleine-Boeren), beschikken alle deelnemende bedrijven nu hierover. De gemiddelde inhoud van $3\frac{1}{2}$ m³ per melkkoe is ook wel voldoende te achten. Bijna alle bedrijven groter dan 10 ha en ook een paar kleinere hebben een of meer groenvoedersilo's. Ook hier hebben de kleine bedrijven deze gedurende de laatste jaren met steun van de D.K.B. aangeschaft. Op deze kleine bedrijven heeft men per melkkoe heel wat meer silo-inhoud dan op de grotere, nl. $3\frac{1}{2}$ tegenover $1\frac{1}{2}$ m³. Voor deze grote bedrijven dus wel wat aan de krappe kant. Electricische weide-afrasteringen treft men aan op $\pm \frac{3}{4}$ der bedrijven, op de kleine naar verhouding meer dan op de grote.

Nu in het hele dorp waterleiding wordt aangelegd, zal de drinkwatervoorziening van het vee op vele bedrijven worden verbeterd. Weliswaar kwamen op verschillende bedrijven reeds automatische drink- of vlotterbakjes voor, maar op de meeste kleine bedrijven moest men het water nog met emmers aandragen. Andere waren in zoverre gemechaniseerd, dat het water direct in de drinkbakjes kon worden gepompt.

1) Men vergelijk hier alleen de groepen van dezelfde grootte. Een vergelijking van de beide totaalgroepen is niet mogelijk wegens de verschillen in bedrijfsgrootte tussen deelnemers en overige bedrijven.

Wat de andere vormen van openbare nutsvoorziening betreft: op drie uitzonderingen na beschikken allen over electrisch licht; twaalf bedrijven - meest grotere - ook over krachtstroom en nog twee zeggen daaraan behoefte te hebben. Op 13 (ook hier meest grotere) bedrijven heeft men telefoon, terwijl 5 andere wel behoefte daaraan hebben. Ook in deze opzichten kan de toestand in Rottevalle na het aanleggen van waterleiding in vergelijking met vele andere plattelandsdorpen niet ongunstig worden genoemd.

Enkele gegevens over de bedrijfsinrichting en de openbare nutsvoorziening vindt men in staat 7.

§ 3. De sociale structuur, de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de agrarische bevolking

Ter inleiding op deze paragraaf is het nuttig enkele cijfers te vermelden, die van direct belang zijn voor een inzicht in de structuur van de bevolking. Tevens kan hierbij worden ingegaan op de feitelijke toestand van het onderwijs. Gegevens hierover zijn alleen uit de enquête, dus van de deelnemers, bekend. De aantallen zijn hierdoor zeer beperkt en het gemiddelde van deze groep zal dus niet klakkeloos als het gemiddelde van geheel agrarisch Rottevalle mogen worden beschouwd.

De gemiddelde leeftijd der bedrijfshoofden is laag, nl. ruim 45 jaar. In de groep van 1 - 5 ha is deze 55, bij de bedrijven boven de 15 ha ongeveer 40. Deze verschillen, die voor het grootste deel toevallig lijken, maken vergelijkingen tussen de grootte- klassen zeer moeilijk. Aan de ene kant heeft men te maken met oudere gezinnen, waarvan het merendeel der kinderen reeds gehuwd is, aan de andere kant met meest jonge, nog groeiende gezinnen.

Een aantal gegevens vindt men in staat 8. Hier kan worden volstaan met enkele hoofdpunten, waarvan allereerst de huwelijksleeftijd vermelding verdient. Deze is, zowel voor de bedrijfshoofden, als voor hun zoons, gemiddeld 25 à 26 jaar. De spreiding rondom dit gemiddelde is gering, zoals ook blijkt uit de burgerlijke staat van de zoons. Van de 20-24-jarigen is nog slechts 10%, van de 25-29-jarigen reeds 80% getrouwd. De gemiddelde leeftijd, waarop men bedrijfshoofd werd, is 29. Dit geeft dus een verschil met de gemiddelde huwelijksleeftijd van 3 tot 4 jaar. Het blijkt echter, dat dit verschil alleen wordt veroorzaakt door de groep van de kleinere boeren, van wie er verschillenden als landarbeider begonnen en eerst later een eigen bedrijf wisten te verkrijgen.

Deze cijfers - en hun achtergronden - wijzen op vrij grote verschillen met de overige Nederlandse zandgronden, waar de leeftijden voor huwen en bedrijfsaanvaarding beide op ongeveer 30 jaar liggen. In Rottevalle wachten de zoons van kleine boeren met het huwelijk niet op een bedrijf. Zonodig gaan zij tijdelijk (of voorgoed) als landarbeider werken.

Hoewel vergelijkbare gegevens van grotere boeren ontbreken (jongere gezinnen), geloven wij te mogen zeggen, dat hun zoons niet licht als landarbeider zullen gaan werken.

Het gemiddeld kindertal per gezin is 3,6; dat van de volggroeide gezinnen (de vrouw 45 jaar of ouder) 3,9. Dit ligt nogal wat lager dan het gemiddelde op de zandgronden. Er is een vrij sterke gelijkvormigheid in gezinsgrootte (2, 3 of 4 kinderen).

Voor een inzicht in de sociale structuur zijn ook van betekenis de beroepen van de ouders en de kinderen van de huidige boeren (Staat 10 en 11). De kleinere boeren, vooral die van 1 - 5 ha, maar ook die van 5 - 15 ha, zijn voor een deel niet van boerenafkomst. Wellicht mede hierdoor gaan hun zoons eerder als landarbeider werken of kiezen een beroep buiten de landbouw. De aantallen zijn evenwel te gering om dit met cijfers exact aan te tonen. Grotere boeren daarentegen hebben meestal meer "boerenbloed" (en door de splitsingsmogelijkheid meer kansen). Ook hier zijn de beschikbare cijfers onvoldoende, maar uit de gesprekken kwam steeds naar voren, dat zij het zelfstandig-boer-zijn voor hun zoons nastreven en bij afvloeiingsproblemen eerder aan intellectuele beroepen dan aan werk als landarbeider denken.

Al is het genoten onderwijs niet de enige factor, die de ontwikkeling (alsook de ontwikkelingsgang in denken en handelen) bepaalt, een grote betekenis moet er ongetwijfeld aan worden toegekend. In dit opzicht is Rottevalle vele zandgebieden zeker vooruit. In ieder geval geldt dit voor de deelnemers. Van de 28 bedrijfshoofden zijn er slechts 5 zonder enig voortgezet onderwijs; 11 volgden de landbouwwinterschool (LWS) (al dan niet in combinatie met lagere landbouwschool, algemene landbouwcursus of vakcursus) en 10 volgden de algemene landbouwcursus. Onder de kinderen is voortgezet onderwijs na de lagere school algemeen, al betreft het hier vaak nog alleen cursusonderwijs. Ongeveer 20% volgt MULO of Kweekschool. Ouders en kinderen met alleen lager onderwijs vindt men practisch alleen onder de kleinste boeren. Weliswaar wordt dit mede beïnvloed door de hogere leeftijd van deze groep boeren, maar bij gesprekken kwam toch ook duidelijk naar voren, dat men het gebrek aan onderwijs sterk betreurde en dat de oorzaak hiervan in geldgebrek te zoeken valt. Ook bij de huisvrouwen en dochters ligt het onderwijsniveau vrij hoog (zie bijlage 2 punt 7).

Wanneer wij thans overgaan tot een bespreking van de sociale structuur en de mentaliteit, dan bedoelen wij niet hiermee een scheiding van deze gebieden aan te geven, maar slechts de stof wat overzichtelijker te maken.

Sociale structuur

De deelnemers van het voorbeelddorp wonen, behalve in Rottevalle zelf, vooral ook in de buurtschap 't Witveen, dat deels op Rottevalle, deels op Oostermeer is georiënteerd.

Rottevalle zelf is een agrarisch dorpje, in hoofdzaak behorend tot de gemeente Smallingerland, terwijl het noordelijk deel is verdeeld tussen de gemeenten Achtkarspelen en Tietjerksteradeel. Het ligt op 6 km afstand van Drachten, dat de B-kernfunctie vervult, terwijl Leeuwarden voor belangrijker zaken de aangewezen stad is.

Tot voor enkele jaren liep de scheiding tussen de drie gemeenten dwars door de kern van het dorp, hetgeen als een onhoudbare toestand werd gevoeld, reden, waarom men dan ook tot een gelukkiger verdeling is gekomen. Uiteraard heeft het feit, dat het voorbeelddorp in verschillende gemeenten is gelegen, speciale moeilijkheden meegebracht. Men denke hierbij aan de verschillende schoonheidscommissies, die ieder hun eigen opvattingen van aesthetica in de varkens- en kippenhokken hebben uitgedrukt. In hoeverre het feit, dat de deelnemers tot op zekere hoogte ook in twee dorpen wonen, van invloed is geweest op het plan, bespreken wij later.

De grootste en veruit de belangrijkste bevolkingsgroep wordt gevormd door de boeren; toch is het onjuist te spreken van een aparte groep. De contacten tussen boeren en niet-boeren zijn zeer goed en veelvuldig en wanneer men b.v. de schoolfeesten bezoekt (die tot op grote hoogte dezelfde sociale functie vervullen als de Brabantse kermissen) merkt men van een scheiding al heel weinig. Men ziet de gehele bevolking dooreen en tezamen hieraan deelnemen; ook op de avondjes in de beide café's - die aan de middag buiten, aansluiten - is er geen sprake van twee afzonderlijk aanwezige groepen. Ook in de organisatie er van (dit ligt dus anders dan bij de Brabantse kermis) hebben boeren en niet-boeren een gelijk aandeel.

Het een en ander blijkt ook duidelijk in de visites, die men elkaar brengt. Uiteraard zijn de visites tussen boeren onderling over het geheel genomen wel iets in de meerderheid: hiervoor is naast de geografische factor ook het gelijkzijn van de interessen van belang. Maar er zijn ook boeren, die in een reis- en kaartclubje zitten als enig boerenlid en dit clubje meer frequenteren, in gezelschap van hun vrouw: andere boeren blijken vaker bezoeken te brengen bij allerlei mensen uit het dorp, zoals men de niet-boeren tezamen noemt, dan bij hun naaste boerenburen. Met deze benaming - mensen uit het dorp - geeft men wellicht een toch wel bestaand onderscheid aan, maar dit is gering en wordt in ieder geval nergens tot een gevoelde scheiding.

In het algemeen is het bij-elkaar-visites-brengen sterk afgenomen, vooral onder deze boeren. Hiertoe heeft het zich steeds verder ontwikkelende verenigingsleven niet weinig bijgedragen.

Dit heeft ongetwijfeld tot gevolg, dat de contacten tussen de boeren onderling veelvuldiger worden, zich in ieder geval over meer boeren verdelen. Dit zou kunnen leiden tot een zich-afsluiten van de boeren als bijzondere groep met bijzondere belangen, maar men mag in dit verband niet vergeten, dat in Rottevalle ook het overige verenigingsleven zeer sterk ontwikkeld is en dat hieraan door verschillende boeren zeer intensief wordt deelgenomen. Dit geldt voor boeren en boerinnen, voor ouderen minder dan voor jongeren. Kinderen van boeren en niet-boeren nemen, voor zover zij lid zijn, hieraan even intensief deel en blijven, ook in de speelsituatie buiten het georganiseerde verenigingsverband, geregeld bij elkaar over de vloer komen. Ook de vrienden en vriendinnen, die men op school, evengoed onder de mensen uit het dorp, maakte, blijft men later bezoeken.

Men heeft in het dorp ook veel familie wonen. Het lijkt ons niet juist, hierin de voornaamste reden voor het veelvuldig contact te zoeken, al geven wij direct toe, dat dit een bepaalde band schept. Wij zouden liever willen wijzen op het karakter van een wederkerige veroorzaking, waarbij enerzijds het bestaande contact ook de familie-relatie (door trouwen) teweeg brengt, anderzijds de bestaande of tot stand komende familierelatie de wederzijdse banden nauwer aanhaalt.

Men moet er in dit verband aan denken, dat Rottevalle een vrij klein dorp is, waar de beide bevolkingsgroepen gering in aantal zijn, zodat men reeds daardoor tamelijk sterk op elkaar blijft aangewezen.

Het verschil in godsdienst geeft veel meer aanleiding tot scheiding in verschillende facetten van het dorpsleven. Overigens is het onderscheid ook weer niet zodanig, dat samenwerking is uitgesloten. Integendeel: de relatief goede samenwerking - in verhouding tot andere plaatsen in de omgeving - zoals deze blijkt in het samengaan in een bedrijfsvereniging en op verschillende andere terreinen, werd mede aanleiding tot de keuze van Rottevalle als voorbeeldorp. De scheiding bestaat wel, maar doet zich slechts hier en daar scherper voelen. Speciaal zien wij dit bij de scholen. Toch gaat de scheiding ook hier weer niet zover, dat men elkaars schoolfeesten niet zou bezoeken. Waarschijnlijk vormen hierbij de gereformeerden de meest gesloten groep. Bij informaties aangaande visites vertelden verschillende van hen "dat je natuurlijk eerder op bezoek ging bij geloofsgenoten, omdat je daar nu eenmaal dichter bij stond".

In dit verband moge gememoreerd worden, wat een vroegere dorpsonderwijzer ons vertelde. Deze man heeft bijzonder veel verdienste gehad voor de Bond van Oudleerlingen (van de landbouwcursussen) en zich, speciaal in de beginperiode hiervan, bijzonder er voor ingespannen. Hij had de indruk, dat het verschil in religie aanvankelijk nogal eens aanleiding tot conflicten gaf, die echter, naarmate de bond beter op gang kwam, stilaan minder werden.

Nog steeds speelt bij allerlei gelegenheden de religie een rol, zoals bij de verdeling der functies in de talloze organisaties. Nog altijd komt er wel eens een minder geschikte man op een post vanwege zijn godsdienstige overtuiging, maar de overigen accepteren dit als iets vanzelfsprekends. De verschillen bestaan dus nog wel, zouden wij willen zeggen, maar men heeft er een houding tegenover gevonden, die in de meeste gevallen samenwerking zeer wel mogelijk maakt. Deze samenwerking gaat veel verder dan de formele vereniging in een bond of organisatie

Het aanzienlijke verschil in bedrijfsgrootte, gevoegd bij het feit, dat de grotere bedrijven bezet worden door boeren, die dit van generatie op generatie waren, terwijl de kleinere boeren sterk geparenteerd zijn aan de landarbeiders (er is vrij veel uitwisseling tussen kleine boeren en landarbeiders) zou kunnen leiden tot een aanmerkelijk verschil tussen de boeren onderling. Het verschijnsel, dat onder "de boeren" alleen de grote, overgeërfdde boeren worden begrepen, waarmee de kleine boeren alleen het soort beroep, maar niet aanzien en stand delen, is in ons land niet onbekend.

Op het eerste gezicht is hiervan in Rottevalle weinig te merken. De samenwerking is hecht en goed en in de besturen van standsorganisaties, coöperaties en agrarische verenigingen zijn steeds vertegenwoordigers van beide groepen te vinden. Dit behoeft echter nog niet meer te zijn dan een bewijs van een gering "stands-besef", zonder iets te zeggen over het minder bewuste "standsgevoel", waarbij wij onder het eerste begrip de meer rationele opvatting tegenover "stand" bedoelen, terwijl onder het laatste de meer innerlijke houding hiertegenover wordt begrepen. Dat men ook in dit opzicht weinig standsbewust leeft, moge blijken uit het feit, dat in vergaderingen en samenkomsten grote en kleine boeren volledig dooreen zitten en de kleine man nooit beducht hoeft te zijn, dat zijn "grotere" collega hem zal negeren.

Het zou intussen overdreven zijn te beweren, dat er geen verschillen zijn. Het is vanzelfsprekend, dat de grotere boer, die een deel van zijn af te leggen visites nog steeds gebruikt om over het bedrijf te praten, daartoe boeren kiest, die enigermate, wat grootte en omstandigheden van bedrijf betreft, met hem overeenkomen. Ditzelfde geldt voor de kleinere boeren. Zo ging, bij een van de praatavonden, die onder leiding van een assistent 's winters worden gehouden, een enkele kleine boer, die in een groepje zat, waarvan het merendeel tot de grotere boeren moest worden gerekend, over naar een andere groep, waarin meer kleine boeren vertegenwoordigd waren, maar de reden hiervan moet men eerder zoeken in de omstandigheid, dat de gesprekken steeds betrekking hadden op problemen, die voor zijn eigen, zoveel kleinere bedrijf niet golden, dan in het feit, dat hij zich niet thuis zou hebben gevoeld in dit milieu.

Het blijkt eveneens duidelijk uit het patroon van de visites. Het is in dit verband overigens opmerkelijk, dat een dergelijke "selectie" van zijn bezoeken sterker voorkomt op 't Witveen dan in Rottevalle. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn voor het feit, dat het vrij levendige contact, dat men speciaal in de kom van Rottevalle ook met de niet-boeren onderhoudt, in het algemeen de verschillen doet afnemen, waarvoor dan de bredere interessen mede aansprakelijk zouden kunnen worden gesteld.

Terugkomend op de boerenvisites: dat deze contacten speciale betrekkingen weven, die ook buiten de direct-zakelijke sfeer van belang blijven, is alleszins verklaarbaar. Nergens echter wordt dit tot afgeslotenheid en het lijkt ons juist te stellen, dat het standsgevoel in het algemeen in Rottevalle inderdaad gering te noemen valt.

Ook tussen de boer en zijn arbeider (die hem steeds bij de voornaam noemt) bestaat in Rottevalle een open verhouding.

Het is wellicht ook door deze geringe mate van standsbewustzijn, dat de houding tegenover het probleem van de afvloeiing anders is dan in de meeste zandgebieden. Weliswaar heeft men bezwaren tegen fabrieksarbeid, maar deze bezwaren zijn vrijwel uitsluitend gericht tegen de aard van werken. Vooral de onzelfstandigheid van de arbeider wordt, speciaal door de grotere boeren, als een bezwaar gevoeld. Moet men echter toch onzelfstandig worden, dan prefereert men het relatief vrijere beroep van landarbeider. 't Zit niet in de uren, maar in de muren, zoals een boer opmerkte. Niemand maakte de opmerking, dit beroep beneden zijn stand te vinden. Overigens bedenke men hierbij, dat het aantal zoons in Rottevalle betrekkelijk gering is, zodat slechts weinig boeren (en boerenzoons) in feite met het afvloeiingsvraagstuk zijn geconfronteerd. Indien men er persoonlijk mee te maken krijgt, zullen er wellicht ook bij hen meer (gemoeds)bezwaren komen.

In de verhouding tussen de boeren onderling moet ook de reeds eerder genoemde Bond van Oudleerlingen van grote betekenis zijn geweest en, zoals de boeren herhaaldelijk beweerden, de eveneens gememoreerde dorpsonderwijzer (en zijn beide voorgangers). Deze wendde zich aanvankelijk nl. vooral tot de grotere boeren, met wie hij veel kleine bedrijven bezocht, waar, vooral in de slechte jaren, het intensiever werken leerzame resultaten opleverde. Maar ook maakte hij met de kleinere boeren excursies naar de boerderijen van de groteren, waar verschillende proefvelden waren aangelegd. De hierdoor gelegde contacten zullen in niet geringe mate hebben bijgedragen tot een versteviging van de samenwerking.

Nog een andere oorzaak voor het ontbreken van sterke standsverschillen moet, behalve in de ontwikkelingsgang van de moderne maatschappij, naar onze mening worden gezocht in de rationele opvattingen van deze boeren, speciaal de grotere, de groep, van wie handhaving van het standsbewustzijn in de eerste plaats zou zijn te verwachten.

Dat men onder de grote boeren meer Doopsgezinden en onkerkelijken aantreft dan onder de kleine boeren is hierbij wellicht van betekenis.

Men zou zich nog kunnen afvragen, in hoeverre de bestaande verschillen meer het karakter van stand- of klasseverschijnsel dragen. De rationele opvattingen zouden kunnen doen vermoeden, dat de klassetegenstellingen of -verschillen overheersen. Men krijgt echter de indruk, dat door het rationeler denken de standsverschillen aan scherpte hebben ingeboet, zonder dat maatschappelijke verhoudingen aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van klassetegenstellingen.

Mentaliteit

Een ook maar enigszins naar volledigheid strevende schets van karakter en mentaliteit van deze boeren is in het kader van dit onderzoek niet te verwachten. Het zijn slechts enkele karaktertrekken, voor het onderhavige onderwerp van belang, die in het kort worden getekend.

In de eerste plaats mag dan de algemene levenshouding van deze boeren worden genoemd, die in vergelijking met die op de zuidelijke en oostelijke zandgronden aanzienlijk meer rationeel is. En tegelijk daarmee moet het grotere individualisme worden genoemd. Deze beide kenmerken, die reeds eerder worden vermeld, hangen nauw samen met en spruiten voort uit de voortschrijdende ontwikkeling van persoon en gemeenschap in moderne zin. Het lijkt evident, dat een grotere ontwikkeling van de persoon zijn zelfstandigheid tegenover het "gezag" van anderen, niet in het minst van zijn eigen groep, vergroot. De overgeleverde traditie wordt meer en eerder op zijn innerlijke waarde getoetst en met andere ervaringen vergeleken en boet daardoor onvermijdelijk aan kracht in.

Uiteraard zijn een naar-buiten-treden van de groep en zijn leden voor een verruiming van blik en de genoemde vergelijking van eigen waarden en ideeën met die van anderen, van groot gewicht. Het is in dit verband goed te vermelden, welk een nadruk verschillende boeren juist op dit punt legden. Zij waren van mening, dat hun bezoek aan volkshogescholen (13 boeren bezochten deze) voor hun ontwikkeling belangrijker was geweest dan de kennis, opgedaan op de landbouwscholen. Een hoofd van een lagere landbouwschool bepleitte een uitwisseling van leerlingen, waardoor het mogelijk zou worden gemaakt, dat boerenzoons van geheel verschillende dorpen elkanders sfeer en leven zouden leren kennen.

Voor de bedrijfsvoering en in het bijzonder voor het aanvaarden en uitvoeren van het voorbeelddorp-plan heeft dit alles ongetwijfeld grote betekenis. Dat de boer losser staat van de traditionele bedrijfsmethoden en op het verstandelijk inzicht ook gemakkelijker het handelen laat volgen (omdat dit minder gebonden is aan het handelen van de groep) maakt het met name voor de voorlichtingsdienst gemakkelijker, het nieuwe bij hem ingang te doen vinden.

Het met deze mentaliteit samenhangende en sterk verbonden individualisme der boeren in Rottevalle moet niet zozeer in negatieve als een "los-van-de-gemeenschap-zijn" worden opgevat, alswel in positieve zin, als grotere zelfstandigheid van de persoon. Dat ook hieraan gevaren verbonden zijn, mag niet worden vergeten en zal nog worden besproken.

De samenhang van deze vorm van individualisme met de rationele instelling is onmiskenbaar en beide kenmerken steunen op een zekere mate van ontwikkeling en kennis (waarmee - zie boven - niet alleen de schoolontwikkeling wordt bedoeld). Zonder deze kan de zelfstandigheid van de persoon in denken, oordelen en handelen - eventueel in afwijking van wat de groepstraditie voorschrijft - zich immers moeilijk evenwichtig ontplooien. Bij de enquête bleek, dat naast het landbouwonderwijs (vooral door de kleinere boeren primair gesteld) ook de algemene ontwikkeling op hoge prijs werd gesteld en als nuttig - voor deze tijd zelfs als noodzakelijk - werd gevoeld. De grotere boeren grepen daarbij met HBS en voldoende talenkennis aanzienlijk hoger dan de meeste kleine boeren.

Aan de andere kant zal, wanneer een dergelijke zelfstandigheid van denken weer tot de "traditie" is gaan behoren, hierdoor een eis van grotere ontwikkeling worden gesteld. Het blijft in deze materie moeilijk precies aan te geven, welk van deze beide fenomenen het andere meebracht. Het lijkt aannemelijk, dat beide met en in elkaar ontstonden en groeiden.

Of en in hoeverre deze ontwikkeling werd bevorderd door de "aangeboren" volksaard en door historische ontwikkeling, kan moeilijk worden beoordeeld. Het is waarschijnlijk, dat het niet ongunstige productievermogen van de grond, gevoegd bij een redelijke grootte der bedrijven, een economische basis aan deze ontwikkeling heeft geschonken.

Daarnaast moet worden vermeld de reeds eerder genoemde, zeer belangrijke stimulerende kracht van enkele vroegere dorps-onderwijzers, die bij de huidige bedrijfshoofden een brede belangstelling voor velerlei zaken hebben gewekt. Een van deze onderwijzers merkte hierover tegen ons op, dat het hem toch niet mogelijk zou zijn geweest enig resultaat te bereiken, wanneer hij niet de beschikking zou hebben gehad over een zeer goede kern van jonge, energieke boeren.

Waar ook precies de oorzaak te zoeken valt, het blijft een gegeven, dat de zelfstandigheid van deze boeren vrij groot is. Dit bleek b.v. uit de grote verscheidenheid van antwoorden op talrijke enquêtevragen, die er van getuigden, dat men zelfstandig over een aantal zaken had nagedacht. Het bleek ook bij de latere bezoeken, waarbij soms avonden werden doorgebracht met gesprekken over onderwerpen, waarvoor men bij "de boer" in het algemeen toch weinig interesse verwacht. In ieder geval was de kennis van zaken vaak zeer groot.

Speciaal bij gesprekken over landbouwcoöperatie en -vereniging kwam het eigen standpunt zeer sterk naar voren. Dat het in deze gevallen niet slechts een opinie betrof, doch dat deze opinie haar neerslag vond in het reële gedrag, viel gemakkelijk te controleren aan de feiten. Vrijwel ieder wist zijn eigen idealistische of praktische redenen te noemen en de verschillen van boer tot boer waren hierbij zeer groot.

Deze zelfstandigheid bleek ook bij vergaderingen. Er was hierbij geen sprake van het overnemen van de plannen van de consultant of zijn staf, om de enkele reden, dat het toch hun plannen waren. De mening van de vergadering was, nu eens meer, dan weer minder, vaak zo sterk, dat het niet eenvoudig leek deze om te buigen.

De genoemde eigenschappen zijn in het algemeen sterker aanwezig bij de grotere boeren dan bij de kleine. Dit is begrijpelijk, daar voor de basis van deze ontwikkeling scholing is vereist; in ieder geval wordt zij er door vergemakkelijkt. Ook hebben de grote boeren meestal enige financiële armslag, die welhaast vereist is, wil men speciaal op het gebied van de bedrijfsvoering nieuwe wegen inslaan. Overigens is een flinke groep van grotere boeren, die beter ontwikkeld en zelfstandiger is, voor de gehele groep van betekenis. Door hen immers wordt een beweging op gang gebracht, waarin ook de anderen spoedig geheel of gedeeltelijk volgen.

Zonder een uitspraak te doen over de absolute waarde van deze ontwikkeling, kan men stellen, dat zij voor de welvaart van grote betekenis is en wel voornamelijk door het diepere inzicht, de durf om te doen wat men inziet en in het algemeen vanwege het grotere aanpassingsvermogen.

Naast de uitermate gewichtige algemene vorming moet toch ook grote waarde worden toegekend aan het landbouwonderwijs en de vakscholing.

Naar het oordeel van de geënquêteerden is landbouwonderwijs voor de tegenwoordige boer noodzakelijk. Met uitzondering van enkele oude boeren en enkele boeren, die vroeger landarbeider waren, hebben allen landbouwonderwijs gehad, vroeger in de vorm van een algemene cursus, de laatste jaren steeds meer in de vorm van LLS en voor de grotere boeren de LWS. Sommigen vinden dit zelfs niet genoeg en vragen om een middelbare landbouwschool.

25 jaren terug hebben enkele onderwijzers de landbouwcursus sterk gepropageerd; wij duiden hier reeds op. Uit hun leerlingen ontstond de bond van oud-leerlingen, die steeds zeer actief bleef om door korte cursussen, lezingen en praatavonden het ontwikkelingspeil te verhogen. Uit deze bond nu ontstond de Bedrijfsvereniging, die behalve een bron van kennis voor de talrijke deelnemers, tevens tot gevolg had, dat zij de scheidingen tussen de religies overbrugde. Deze laatste vereniging schijnt de waarde en het belang van de oudere bond te doen verminderen.

Enige woorden willen wij nog wijden aan de "leiding", die bij het invoeren van nieuwe dingen van zo grote betekenis is, althans kan zijn. In het algemeen hebben de grotere boeren de leidende functies, hetgeen begrijpelijk is, gezien hun grotere ontwikkeling, kennis en mogelijkheden.

In Rottevalle is een dergelijke kern aanwezig en hierin mag speciaal worden genoemd de huidige voorzitter van de bedrijfsvereniging, die tevens voorzitter is van het voorbeeld-dorp. Deze man beschikt over veel vrije tijd, die hij kan wijden aan zijn bestuurstaak, hetgeen hij ook met grote liefde doet. Het is een zeer innemend mens. Hij heeft zijn positie niet te danken aan afstamming, doch alleen aan zijn persoonlijke kwaliteiten. Wij gaan hier niet verder op dit punt in, omdat wij er later nog over zullen spreken.

Ook de conclusies, die wij in dit verband zouden willen trekken, bespreken wij liever later.

Vermelding verdient nog het feit, dat verschillende van de leidende boeren beslist niet tot de beste boeren van Rottevalle behoren, hetgeen niet veel blijkt af te doen aan de waardering, die men voor hen koestert.

Twee eigenschappen van "de" Friese boer mogen tenslotte nog worden genoemd, te weten zijn "koppigheid" en zijn "stugheid". In hoeverre deze etiketten juist zijn, laten wij in het midden: alleen geloven wij wel te mogen stellen, dat de Rottevalse boer, in vergelijking met zijn Kerkhovense collega koppiger en stugger kan worden genoemd. Wij zouden de hypothese willen opperen, dat deze beide karaktertrekken samenhangen met zijn individualisme, waarbij de individuele kleur van deze trekken van boer tot boer zal wisselen en al naar gelang van zijn persoon zal variëren van echte "persoonlijkheid" tot "starheid". Persoonlijk kregen wij de indruk, dat deze starheid in Rottevalle niet veel voorkomt. Ook de Rottevalse boer is in zekere zin koppig: hij geeft zijn eigen mening niet gemakkelijk prijs en ook is hij in zekere zin stug, waarmee wij dan bedoelen, dat hij een beschermend laagje om zich heeft opgetrokken, dat hij niet zo makkelijk loslaat. Heeft hij echter de deur eenmaal voor de ander opengezet en heeft hij zijn fiat gegeven aan een nieuw plan, dan komen beide eigenschappen in dienst te staan van het geaccepteerde nieuwe, dat hij niet gemakkelijk meer zal loslaten. Mocht het niet dadelijk lukken, niet onmiddellijk de vruchten opleveren, die hij er van verwachtte, dan ontstaat er niet gemakkelijk een gemopper, een verwijtende houding tegenover degene, die met het plan is gekomen. De boer heeft zich gebonden en zet door.

Wij hebben in het voorgaande de Rottevalse boer getekend door nadruk te leggen op zijn bijzonderheid, d.w.z. op datgene waarin hij het meest afwijkt van het beeld, dat wij hebben van de Nederlandse zandboer in het algemeen. Maar daardoor werd deze nadruk op zijn rationele instelling, zijn zelfstandigheid, zijn individualisme zo men wil, wat al te sterk.

Ook de Rottevalse boer ziet natuurlijk graag, dat hij niet alleen blijft op de nieuwe weg. Wij mogen dit gedeelte besluiten met een uitspraak van een der deelnemende boeren, die in het kader van het voorbeelddorp misschien wat oneerbiediger dan wij dit trachten te doen, maar minstens even scherp de betekenis van het gehele werk aangeeft:

"Als je opeens met wat nieuws komt, zeggen ze dat je gek bent, maar als je met z'n vieren gek bent, is 't niet zo erg!"

B. Kerkhoven

Veel meer dan Rottevalle kan Kerkhoven worden beschouwd als een representant van de Nederlandse zandgronden. Dit geldt zowel voor de natuurlijke en economische productieomstandigheden als voor het productieplan en de bedrijfsvoering. Wellicht geldt het evenzeer voor de sociale structuur, al zijn op dit gebied de grote lijnen onvoldoende bekend om te beoordelen onder welke groep Kerkhoven valt.

§ 1. De productieomstandigheden

De bodem in Kerkhoven bestaat gedeeltelijk uit vrij lichte, voor het merendeel uit matige tot vrij goede, vochthoudende zandgronden. In droge zomers heeft vrijwel het gehele complex last van watergebrek, zij het, dat dit op de betere gedeelten geen bijzonder ernstige gevolgen heeft. Anderzijds zijn er lager gelegen stukken met lemige ondergrond, waar wateroverlast voorkomt.

De verkaveling (staat 14)¹⁾ is absoluut genomen vrij ongunstig met gemiddeld bijna 5 kavels per bedrijf van iets minder dan 2 ha. Ook de gemiddelde afstand tot de bedrijfsgebouwen is nogal groot, nl. ongeveer 1 km. Binnen de redelijk te achten afstand van 500 m ligt 60% van het aantal kavels en 63% van de oppervlakte cultuurgrond: 4 (resp. 7) % ligt verder weg dan 5 km. In vergelijking met vele Brabantse zandgemeenten is deze toestand nog niet zo ongunstig. Opmerkelijk is de grote mate van uniformiteit. 60% van het aantal bedrijven heeft 3 - 5 kavels, 30% heeft 6 - 8 kavels. Ook naar grootteklassen zijn de verschillen gering met dien verstande, dat met het toenemen der bedrijfsgrootte zowel het aantal kavels per bedrijf als de gemiddelde kavelgrootte toeneemt. Verder valt nog te vermelden, dat de kavels bij huis gemiddeld iets groter zijn dan de overige (2,50 tegenover 1,60 ha). De gepachte gronden liggen in het algemeen wat verder van huis en de gemiddelde grootte dezer kavels is geringer, nl. 1,50 ha.

De hoofdwegen door het blok zijn merendeels van goede kwaliteit, de detailontsluiting laat nog te wensen over.

1) Van de 26 deelnemers deed er een niet mee aan de enquête, zodat de navolgende cijfers betrekking hebben op 25 bedrijven.

De bedrijfs grootte in Kerkhoven varieert van 3 tot ruim 17 ha, bij een gemiddelde van ruim 9 ha. Van de 25 bedrijven vallen er 16 tussen de grenzen van 7 tot 11 ha. Ook in dit opzicht derhalve een grote uniformiteit met slechts weinig uitlopers naar boven en naar beneden.

Ook wat pacht- en eigendom betreft (staat 15) wijkt Kerkhoven niet af van de verhoudingen op de zandgronden. Van de 25 geënquêteerde deelnemers hebben 20 de bedrijfsgebouwen in eigendom. Van de totale oppervlakte cultuurgrond is 74% eigendom, 15% wordt vast gepacht (dat wil zeggen met gebouwen) en 11% los gepacht. De eigendom overweegt dus in sterke mate. Vermelding verdient nog, dat het los bijpachten van grond vrijwel uitsluitend het grasland betreft en dat het bij grote en kleine bedrijven gelijkelijk voorkomt. Het is hier dus niet zo, dat vele kleine bedrijven in sterke mate van deze ongewisse vorm van grondgebruik afhankelijk zijn.

De financiële positie der boeren is vrij gunstig te noemen. Slechts enkele (4 à 5) moesten in het kader van het plan geld opnemen, maar konden daarvoor gemakkelijk zakelijke zekerheid stellen. Ongeveer de helft van het aantal boeren verklaarde, dat zij, indien nodig, wel zouden zijn overgegaan tot het nemen van crediet. Of de daad deze mensen even gemakkelijk zou vallen als het woord, kan moeilijk worden beoordeeld, doch ongetwijfeld bestaat er bij de meesten een grote afkeer tegen boeren met geleend geld. Enkelen verklaarden, dat zij eerder van deelneming aan het plan zouden hebben afgezien.

De arbeidsvoorziening is in zoverre eenvoudig, dat practisch alle arbeid door gezinsleden wordt verricht. Slechts gedurende de seizoendrukke worden op sommige bedrijven vreemde arbeidskrachten ingeschakeld. Toch is de arbeidsvoorziening niet zonder problemen. Zolang er nog geen zoon op het bedrijf meewerkt, zijn de boer en zijn vrouw, ook op een bedrijf van ongeveer 7 ha, overladen met werk. Zodra een jonge zoon zijn vader komt helpen gaat het goed. Indien echter, zoals in Kerkhoven, het gezin groot en de afvloeiing uit de landbouw klein is, wordt het arbeidsaanbod spoedig zodanig, dat er onvoldoende werk is voor de vele handen. De vrouwelijke arbeidskrachten, die in Kerkhoven 20% van het totale arbeidsaanbod uitmaken, vergroten deze onevenwichtigheid. In een jong gezin heeft de vrouw eigenlijk geen tijd haar man te helpen. Pas later, als de hulp van moeder en dochters niet meer nodig is, kan zij worden geboden.

§ 2. Productie plan en bedrijfsvoering

Ook in dit opzicht mag het boerenbedrijf in Kerkhoven gelden als een exponent van het Nederlandse gemengde zandbedrijf. Van de cultuurgrond is 43% bouwland, 56% grasland en 1% tuinland. De verzorging van het bouwland is niet slecht, maar het bouwplan is extensief (staat 16).

De kwaliteit van de grond in aanmerking genomen, zou het niet nodig zijn meer dan 70% met granen te bezetten, zoals in feite het geval is. De kleine bedrijven verbouwen procentueel nog meer granen dan de grotere; 25% wordt gebruikt voor hakvruchten, waarvan aardappelen 12, voederbieten 9 en suikerbieten 5 procent. Verder vindt men er nog 4% erwten. Suikerbieten en erwten komen vooral voor op de grotere bedrijven. 1/3 van de oppervlakte bouwland wordt gebruikt voor de teelt van nagewassen, in hoofdzaak stoppelknollen. Met 20 à 25 are per melkkoe leveren zij een belangrijke bijdrage in de wintervoeding van het rundvee.

De vooruitgang in de landbouw, die de laatste decennia gemaakt is, heeft op de zandgronden (en vooral in Kerkhoven) zeker niet in de eerste plaats betrekking op het gebruik van het grasland (tabel 18). De gemiddelde stikstofgift is 70 kg zuiver N per ha, het percentage gemaaid grasland bedraagt 38 (practisch alleen hooien en dit zonder gebruik van ruiters). Volgens gegevens van de landbouwtelling 1953-II wordt op 28% der bedrijven rantsoenbeweiding toegepast, op 60% intensieve omweiding en op 56% de gewone standbeweiding¹⁾. Rantsoenbeweiding wordt echter meestal slechts gedurende korte tijd toegepast. De melkveebezetting (staat 17) blijft met 1,2 stuks per ha grasland (inclusief kunstweide) aan de lage kant, maar van nog meer betekenis is de gemiddeld matige tot slechte kwaliteit van het rundvee. Deze blijkt voldoende uit de gemiddelde melkvetopbrengst van ongeveer 120 kg per lactatieperiode. Ook de voeding van het vee in de wintermaanden is een zwak punt in de bedrijfsvoering.

Varkens en kippen staan in vergelijking met het rundvee in Kerkhoven op het tweede plan, maar van betekenis zijn zij ongetwijfeld. Van oudsher kende Kerkhoven vooral de varkensfokkerij, waarnaast de laatste tijd ook de mestvarkens meer betekenis krijgen. Momenteel vindt men per bedrijf gemiddeld 4 fokzeugen en 3,7 mestvarkens. In beide soorten loopt de bezetting per bedrijf van ongeveer $2\frac{1}{2}$ op de kleinste tot 5 op de grotere bedrijven. Daarnaast vindt men op alle bedrijven een kippenstapel van enige omvang, gemiddeld 125 leghennen per bedrijf. De grootte der bedrijven heeft weinig invloed op de grootte van deze productietak. De kwaliteit en verzorging van kippen en varkens zijn over het algemeen goed te noemen. Ten aanzien van het rundvee is van enige achterstand sprake.

Evenals voor Rottevalle kan het intensiteitsniveau en de relatieve belangrijkheid der diverse bedrijfstakken worden uitgedrukt in standaarduren. Behalve deze gegevens vindt men in de hiernavolgende tabel ook het arbeidsaanbod en het arbeidseffect vermeld.

1) De som dezer percentages is groter dan 100, omdat sommige bedrijven meer systemen toepassen.

Tabel B

ARBEIDSBEHOEFTE, -AANBOD EN -EFFECT

Grootte- klasse in ha	Arbeidsbehoefte in stand.uren		Arbeidsbehoefte voor					Arbeids- aanbod in v.a.k. per be- drijf	Aantal ha cult. grond per v.a.k.	Arbeids- effect in st. uren per v.a.k.
	per bedrijf	per ha	bouw- land	gras- land	tuin- land	rund- vee	overig vee			
			in % van totale arbeidsbehoefte							
1 - 5	3050	805	26	5	-	33	36	1,10	3,45	2775
5 - 8	4265	620	34	8	5	31	22	1,51	4,55	2825
8 - 10	5160	565	32	9	-	35	24	1,57	5,80	3275
10 - 12	5970	565	38	7	2	30	23	2,68	3,95	2225
≥ 12	7525	510	38	9	3	32	18	2,02	7,30	3725
Totaal	5270	570	34	8	2	33	23	1,81	5,10	2925

Bij het beoordelen van deze cijfers bedenke men, dat de gebezigde methode gebaseerd is op gemiddelde omstandigheden. Bij een klein aantal bedrijven per groep wordt aan deze voorwaarde niet steeds voldaan, zodat men in bovenstaande tabel niet op kleine verschillen moet letten.

Het algemene intensiteitsniveau ligt niet ongunstig. Evenals in Rottevalle komen speciaal de kleinste bedrijven naar voren met een aanzienlijk grotere arbeidsbehoefte per ha. Ook de procentuele verdeling er van over de bedrijfstakken wijkt in deze groep iets af van het totale gemiddelde door de relatief grotere plaats, die de varkens en kippen innemen. In vergelijking met Rottevalle (en vele andere onderzoeken) zijn in Kerkhoven de verschillen in arbeidseffect naar grootteklassen van geringe omvang. Alleen het arbeidseffect in de groep van 10 - 12 ha is opmerkelijk laag. Doordat in deze groep toevalligerwijze oudere gezinnen voorkomen - de gemiddelde leeftijd der bedrijfshoofden is 56 jaar tegenover 44 in de 8 - 10 ha groep - is het aantal meewerkende zoons er bijzonder groot. Daar dit niet tot een evenredige intensivering heeft geleid, is een laag arbeidseffect het gevolg van dit grote arbeidsaanbod.

In het algemeen moeten de zwakke punten van de landbouw in Kerkhoven, vooral in de kwalitatieve sfeer, nl. de verzorging van vee en gewassen, worden gezocht en deze facetten komen in de cijfers van de arbeidsbehoefte en het arbeidseffect niet tot uiting.

Bedrijfsinrichting

Hoewel de meeste boeren zich hiervan slechts weinig bewust zijn, is op vele bedrijven de inrichting der gebouwen verre van voldoende.

Met de uitbreiding van de veestapel heeft de uitbreiding van de stalruimte geen gelijke tred gehouden. Veelvuldig is in een schuur of bijgebouw een hoekje afgeschoten, om enkele kalveren of varkens onder te brengen. De boer is er aan gewend en over verbouwingen, die zo duur zijn, denkt hij liever niet na. Intussen valt er op dit gebied nog veel te verbeteren en als de bouwkosten niet zo onevenredig hoog waren, zouden vele boeren hieraan ook zeker aandacht schenken.

Dat de verdere uitrusting der bedrijven in Kerkhoven geenszins achterlijk is, blijkt uit de volgende cijfers.

Van de 25 bedrijven hebben

een gierkelder	:	25 bedrijven			
een groenvoedersilo	:	10 bedrijven	{	waarvan 9 met D.K.B.)	
een aardappelsilo	:	8 bedrijven	{	" 8 " "	
een verharde mestplaat	:	14 bedrijven	{	" 12 " "	
electrische weideafrast	:	17 bedrijven	{	" 6 " "	
een maïsdroogren	:	13 bedrijven			
electrische verlichting kippenhok	:	24 bedrijven			

De premies van de Dienst Kleine Boeren blijken stimulerend te hebben gewerkt, zodat de uitrusting der bedrijven kleiner dan 10 ha veelal beter is dan die der grotere bedrijven (staat 19).

Wat de openbare nutsvoorzieningen betreft: alle bedrijven zijn aangesloten op het electriciteitsnet en 13 (grotere) bedrijven beschikken over krachtstroom. Voor het aanleggen van waterleiding bleken ook in het kader van het voorbeelddorp niet voldoende middelen aanwezig. Op de meeste bedrijven kan het water voor de koeien in een bak worden gepompt, maar op enkele kleinere moet het nog met emmers worden aangedragen. Slechts een paar bedrijven beschikken over automatische drinkbakjes of vlotterbakjes, het nut hiervan wordt echter door alle boeren erkend.

Telefoon treft men nog slechts op drie bedrijven aan; op vijf andere bedrijven voelt men er wel voor. Algemeen begeerd is de telefoon zeker nog niet.

Was bij Rottevalle een vergelijking tussen deelnemers en overige bedrijven nuttig, omdat de deelnemers verspreid wonen in een grotere groep, in Kerkhoven vormen de deelnemers een aaneengesloten buurtschap. Vergelijking met andere groepen is daarom minder zinvol. Slechts zij vermeld, dat men aan de overzijde van het dorp Oisterwijk een ander bedrijfstype en ook een ander type boer aantreft. Het zijn ontginningsbedrijven met veelal geïmmigreerde boeren, die nogal veel van het "oude land", Kerkhoven, afwijken. De bedrijven zijn groter en dus in het algemeen minder intensief. Het percentage grasland ligt om de 70, zodat het rundvee meer op de voorgrond treedt, waarnaast vooral de varkensmesterij betekenis heeft.

§ 3. De sociale structuur, de mentaliteit en het ontwikkelingspeil van de agrarische bevolking

Ook voor Kerkhoven worden allereerst enkele cijfers vermeld, die tot een beter begrip van de sociale structuur kunnen bijdragen.

De verschillen met Rottevalle springen al dadelijk naar voren bij het vermelden van enige gemiddelde leeftijden. Zo is de gemiddelde leeftijd van de huidige bedrijfshoofden bijna 51 jaar: de gemiddelde huwelijkleeftijd is 33 jaar en de gemiddelde leeftijd bij bedrijfsaanvaarding eveneens 33 jaar. Kan de eerstgenoemde het gevolg zijn van toevallige omstandigheden, de hogere leeftijden bij huwelijk en bedrijfsaanvaarding wijzen op andere "zeden" dan in Rottevalle werden aangetroffen.

Als eerste oorzaak moet het grote kindertal worden genoemd (gemiddeld 5,8 per gezin, bij de volgrooide gezinnen 6,1). Combineert men dit gegeven met de geringe beroepsmobiliteit, dan wordt het duidelijk, dat de generatiedruk hoog moet zijn, zodat men pas laat zelfstandig wordt en tot zolang dan ook met trouwen wacht. De gevallen, waarin huwelijk en bedrijfsaanvaarding niet samenvallen, zijn toevallige uitzonderingen. In herinnering mag worden gebracht, dat het verschil tussen deze gemiddelden in Rottevalle in hoofdzaak zijn oorzaak vond in de groep der kleinere boeren, waarbij verschillende waren, die pas op latere leeftijd (na hun huwelijk) van landarbeider boer waren geworden. Dit is hier niet het geval.

De beroepsmobiliteit is zo gering, dat men bijna van een verstarring kan spreken. Niet alleen waren de vaders van de huidige bedrijfshoofden allen boer, maar ook kwamen en komen huwelijken met niet-boerendochters praktisch niet voor. Ernstiger is het feit, dat ook bij de zoons de binding aan de landbouw zo sterk is, dat de afvloeiing sterk wordt belemmerd. Weliswaar zijn van de 32 zoons van 15 jaar en ouder (naast de 17, die thuis en de 2 die bij een andere boer op het bedrijf werkzaam zijn) 8 jongens werkzaam buiten de landbouw, maar slechts in enkele gevallen kan men van een werkelijke afvloeiing spreken. De anderen zoeken er wat werk bij, liefst in de periferie van de landbouw, maar zij staan steeds klaar om in de landbouw terug te keren, zodra er een bedrijf te bemachtigen valt. Van een positieve, gerichte afvloeiing kan men spreken bij 2 zoons, die nu de ambachtsschool bezoeken.

Berekent men de generatiedruk, dan blijkt deze ongeveer 2,0 te zijn, zodat van de thans in de landbouw werkzame zoons ongeveer de helft een bedrijf zal kunnen krijgen. Ook als men voor dit beperkt aantal bedrijven de gevallen een voor een nagaat, komt men tot eenzelfde conclusie. Indien de afvloeiing niet toeneemt, zal wegens het grote aantal aanwezige zoons van 0 - 15 jaar in de toekomst het probleem zich nog verscherpen.

Hoewel de aantallen per grootteklasse gering zijn, kan men met vrij grote zekerheid constateren, dat er in genoemde opzichten geen belangrijke verschillen zijn, samenhangend met de grootte der bedrijven. Dit kan worden verklaard door het feit, dat de boeren met een klein bedrijf in sociaal opzicht even volledig "boer" zijn als hun grotere collega's. Het zal ook samenhangen met de in het algemeen vrij sterke gelijkvormigheid van leef- en denkpatroon van deze boeren. Wij komen hierop terug.

Wat het onderwijs betreft: ook onder de oudere bedrijfs- hoofden is enig landbouwonderwijs algemeen. De mensen hebben, vaak op latere leeftijd, nog enkele praktische korte cursussen gevolgd.

Schoolonderwijs, in de vorm van landbouwwinterscholen en lagere landbouwscholen komt bij de bedrijfshoofden zeer weinig voor. Slechts twee bezochten de LWS en een de LLS. Negen van hen volgden een ALC. Het aantal vakcursussen, dat vooral door de jongere bedrijfshoofden werd gevolgd, is zeer groot.

Ook voor de zoons is de LWS nog geenszins normaal (4 van de 36 zoons), maar de jongeren gaan bijna allen naar de LLS. Evenals in Rottevalle neemt hierdoor het cursusonderwijs af.

Van de echtgenoten hebben er nog slechts vier een huishoud- school bezocht, maar vrijwel ieder heeft een of meer cursussen op huishoudelijk gebied gevolgd. De jongere dochters gaan de laatste jaren na het verlaten van de lagere school naar een huishoudschool, een enkele bezocht de MULO. Bij de oudere vindt men meer cursus- onderwijs.

Ook hier zullen wij ingaan op enige, voor het plan belang- rijke, aspecten van het leven der boeren. Ter vergemakkelijking van het overzicht maken wij hierbij onderscheid tussen de sociale structuur en de mentaliteit, hoewel deze aspecten niet werkelijk te scheiden zijn.

Sociale structuur

Het voorbeeldcentrum Kerkhoven ligt in de gelijknamige agrarische buurtschap aan de noordzijde van het dorp Oisterwijk. Het bekende gebied van bossen en vennen ligt aan de zuidzijde van dit dorp en de Kerkhovense boeren hebben dus met toerisme niet rechtstreeks te maken.

Indirect is de ontwikkeling van Oisterwijk tot toeristen- centrum voor de boeren niet zonder betekenis gebleven. De oriën- tering van een deel der bevolking op deze bedrijfstak, zo volledig vreemd aan de eigen dorpsgemeenschap, heeft misschien nog meer dan de voortschrijdende industrialisatie, bijgedragen tot een sterke scheiding tussen boeren en burgerij. Deze scheiding betekent geen vijandschap, maar een min of meer naast elkaar leven van de bevolking.

De boeren zijn als groep in Oisterwijk sterk in de minder- heid, een geheel andere situatie dan in Rottevalle derhalve.

Wanneer men de kermissen in Oisterwijk bezoekt en een vergelijking trekt met de schoolfeesten in Rottevalle, valt het verschil heel duidelijk in het oog. Hier gaan de boeren in groepjes, of alleen, naar de kermis en blijven daar op zichzelf of sluiten zich aan bij andere boeren. Op bepaalde avonden gaat de ongetrouwde mannelijke jeugd tezamen naar de kermis, na eerst een bezoek gebracht te hebben aan enkele café's, waar men weer als gesloten groep aanwezig blijft. Er is geen sprake van, dat men met de burgerij gemeenschappelijk kermis viert. Voor zover kon worden nagegaan, komen visites in het dorp slechts sporadisch voor.

Ook in het verenigingsleven mengt men zich niet. Evenmin ontstaan op school blijvende banden met de burgerij en men treft hoogst zelden een kind uit het dorp spelend op een boeren erf aan. In het dorp woont geen familie van de boeren, terwijl vrijwel alle boeren door bloed- of aanverwantschap met de andere boeren zijn verbonden. Dit draagt er ongetwijfeld toe bij, de geslotenheid van de groep te vergroten, maar men moge er aan denken, dat wij in dit verband van wederzijdse beïnvloeding spraken, toen dit onderwerp in Rottevalle ter sprake kwam.

Daarenboven treft men onder alle ouders van de huidige bedrijfshoofden en echtgenoten vrijwel geen andere beroepen aan dan dat van de boer. De zeer zeldzame gevallen, waarin een boer met een niet-boerendochter trouwt, kunnen gerust worden beschouwd als uitzonderingen, die de regel bevestigen.

De autochthoniteit van de groep tenslotte is zeer groot, waardoor een vrij uniform leefpatroon ontstaat, dat mede door het feit, dat allen roomskatholiek zijn, nog wordt versterkt. Oisterwijk is een grotendeels katholiek dorp en de boeren uit Kerkhoven zijn allen zonder uitzondering katholiek. Dit heeft tot gevolg, dat het politieke leven anders wordt opgebouwd dan b.v. in Rottevalle. terwijl het zich daar eerder zal formeren rondom de religieuze overtuiging, ziet men hier eerder een beroeps-belangenpolitiek ontstaan. De boeren sluiten zich daarbij als een eigen belangengroep aaneen, waarbij zij eerder de zijde van de middenstand dan die der arbeiders kiezen. Deze splitsing in beroepsgroepen vergroot o.i. het saamhorigheidsgevoel tegenover de ander weer.

Het is, kort samengevat, in vergelijking met Rottevalle vooral de relatief grote "apartheid" van de groep Kerkhovense boeren ten opzichte van de overige bevolking, die ons treft. De betekenis hiervan mag niet worden onderschat.

Het standsgevoel van deze boeren is zeer sterk. Dit komt tot uiting bij het huwelijk. Trouwt een boer met een niet-boerendochter, maar met een speciaal-arbeidersdochter, dan stelt hij zich in zekere zin buiten de boerengemeenschap en buiten de eigen familie. Alleen de tijd kan deze wond gedeeltelijk helen. Het standsgevoel spreekt ook duidelijk bij de beroepskeuze der zoons.

Hoewel men overtuigd is (rationeel althans) van de afvloeiingsnoodzaak, wijzen de ouders een arbeidersloopbaan voor hun zoons pertinent van de hand. Men heeft bezwaren tegen de aard van werken in de fabriek, maar belangrijker nog schijnt het feit, dat dit beroep niet met hun stand overeenkomt. Oppert men bij de enquête de mogelijkheid van dit beroep voor de zoons, dan schept dit een pijnlijke situatie, zodat het lijkt, alsof men over iets onoirbaars heeft gesproken.

Een belangrijk consolidatie-element van deze standsgroep is de vrij sterke naar-binnen-gerichtheid en de afwijzende houding tegenover datgene, wat in de daarbinnen heersende waardenhiërarchie geen plaats heeft.

De afscheiding van de boeren van de overige bevolkingsgroepen betekent echter niet, dat de boeren onderling een sterke eenheid vormen.

Op de eerste plaats is er een vrij groot onderscheid (en tevens een zekere scheiding) tussen de boeren van het oude land, Kerkhoven en de ontginningsboeren aan de zuidzijde van Oisterwijk, de boeren van de Hei. Deze laatsten zijn vaak ondernemender, vaak ook meer ontwikkeld. Zij vormen niet een groep van gezeten boeren, zoals men deze in Kerkhoven aantreft. Bij verschillende gelegenheden blijkt de animositeit tussen beide groepen zeer sterk. Het zijn vooral de langer gevestigde boeren uit Kerkhoven, die kost wat kost hun plaats proberen te behouden. Dit lukt hun vaak ook daarom gemakkelijker, aangezien zij speciaal naar buiten een sterke eensgezindheid aan de dag leggen, terwijl de boeren uit de Hei, van verschillende plaatsen naar Oisterwijk gekomen, als groep minder te verdedigen hebben. Wel sluiten zij zich juist in het verzet soms krachtig aaneen. Hun eigen belangen doen er dan vaak minder toe. Zo kozen zij eens, nadat zij het niet eens waren geworden met Kerkhoven over een gemeenschappelijke boerencandidaat, uit hun midden een man, die niet bepaald bij hen geliefd was, met de uitsluitende bedoeling de boeren van Kerkhoven te ergeren. Het is alleszins gerechtvaardigd van een zekere tegenstelling te spreken.

Op de tweede plaats, - en voor het voorbeeldorp is dit zeer belangrijk - treft men in de groep van Kerkhovense boeren weer ondergroepjes aan, niet zozeer als een scheiding tussen grotere en kleinere boeren, maar meer bepaald door familiebanden of persoonlijke sympathie, waarbij elke groep wordt geleid door een meer belangrijke boerenfamilie. Hoewel deze groeperingen bij sommige gelegenheden aanleiding geven tot animositeit, is de situatie toch weer niet zo, dat feitelijke samenwerking in coöperaties en in verenigingen onmogelijk wordt. Van de andere kant heeft dit feit toch consequenties, waarmee men terdege rekening dient te houden. Op dit punt komen wij op het einde van de paragraaf nog terug.

Nog een andere verdeling van Kerkhoven moge hier worden vermeld: de buurtschap Kerkhoven was vancuds ingedeeld in drie "buurten", die alle bewoners van een bepaald gebiedje omvatten en binnen welke groepen de verzorging van begrafenissen, het vieren van feesten, e.d. waren geregeld. In een van deze buurten werd het verzorgen van begrafenissen afgeschaft en ging men bij een begrafenisonderneming, in de tweede buurt besloot men na formele stemming tot het afschaffen van de verplichting de gehele buurt bij feestelijke gelegenheden te moeten uitnodigen. In de laatste buurt werden beide oude gebruiken afgeschaft. Doordat in deze buurt vele arbeiders waren komen wonen, die zich niet aan de verplichtingen konden of wilden houden - zonder zich evenwel de feesten bij anderen te laten ontgaan - was het handhaven van de feestgebruiken moeilijk geworden. Bijzondere betekenis, o.a. met betrekking tot de onderlinge saamhorigheid, hebben deze buurten niet meer. Men ziet dit o.a. ook aan de visites. De burenhulp in de dagelijkse werkzaamheden in bedrijf en gezin was vroeger niet aan deze buurten gebonden; evenals in Rottevalle wordt deze ook nu nog geboden met gesloten beurzen, zij het dan, dat men er vrij algemeen naar streeft zo min mogelijk van anderen afhankelijk te zijn.

Mentaliteit

Ook hier mogen wij nog ingaan op enkele "karaktertrekken" van deze boeren.

Het is niet uitgesloten, dat een Kerkhovense boer van 50 tot 100 jaar geleden zijn collega van thans een rationele mentaliteit zou verwijten. Vergelijkt men echter deze boeren met die in Rottevalle, dan is die rationaliteit toch wel gering. Het is vooral opmerkelijk, hoe weinig hun doen in overeenstemming is met hun "weten", of met hoeveel vertraging dit hierop volgt. Vaak zal de traagheid van handelen de indruk wekken van inertie. Het is dan echter de vraag of het niet irrationele elementen zijn, die het handelen overeenkomstig het verkregen inzicht belemmeren. Duidelijk komt dit weer tot uiting bij de beroepskeuze der zoons: men weet, dat het zo niet langer kan en men zegt, dat het beter is een goed arbeider te zijn, dan tenslotte helemaal niets te worden. Maar met dat weten zijn de talrijke bezwaren niet overwonnen. In feite komt het er dan op neer, dat men afwacht hoe de toestand zich zal ontwikkelen. Komt tijd, komt mogelijk raad.

Vele ouders zijn ervan overtuigd, dat het beter zou zijn, wanneer de kinderen "doorleerden". Het hoofd van een school verzekerde ons, dat dit in vele gevallen zeer wel mogelijk zou zijn en dat de intelligentie van de Kerkhovense kinderen vaak hoger ligt dan het gemiddelde van zijn school. Maar wanneer de kinderen dan liever van school af willen (!) om thuis op het bedrijf te gaan helpen, zeggen de ouders, dat zij dit toch niet tegen willen gaan, omdat het beter is, dat de kinderen iets doen waar zij zelf zin in hebben.

Als ze maar eenmaal hebben leren werken, komt het later wel goed.

Het irrationele in deze "redenering" is wel heel duidelijk. In het algemeen schijnt de belangstelling voor studeren in Oisterwijk gering. In 1929 probeerde men er een MULO op te richten, doch deze moest weer worden opgeheven wegens gebrek aan belangstelling.

Aangezien het genoten onderwijs relatief gering is en de groepsgebondenheid van de Kerkhovense boeren vrij groot, zal het niet verwonderen, dat de zelfstandigheid van deze boeren niet groot is. Dit bleek o.a. bij de enquête, waar men op vragen betreffende het nut van onderwijs, coöperatie e.d. veel minder persoonlijke (en doordachte) antwoorden gaf dan in Rottevalle. Maar ook het wantrouwen, waarmee men in Kerkhoven vaker geconfronteerd wordt dan in Rottevalle, kan gezien worden tegen de achtergrond van onzelfstandigheid, of liever nog, van gebrek aan vertrouwen in eigen inzicht. Het nieuwe, het onbekende, wordt met grote aarzeling ontvangen en men neemt er innerlijk een afwachtende houding tegenover aan. Men zal er ook niet gemakkelijk openlijk tegen protesteren en het niet-tegenspreken van deze mensen maakt op de buitenstaander vaak de indruk, dat men het met hem eens is.

Het wantrouwen tegen de overheid zou mogelijk zijn verklaring kunnen vinden in de historie van de generaliteitslanden; de zeer algemene vorm, waarin zich het wantrouwen bij velen voordoet, doet echter vermoeden, dat de grondslag eerder gezocht moet worden in een gebrek aan kennis, in een onvermogen het vreemde op zijn intrinsieke waarde te toetsen en in een gebrek aan vertrouwen op het eigen oordeel. Men vergelijkt het vreemde met het tot nu toe gebruikelijke en wanneer het daarvan afwijkt zal men het, zeker wanneer men alleen is, niet zo gemakkelijk aanvaarden of, indien men er toe overgaat, met zeer grote reserve. In ieder geval laat men het weer gemakkelijk los, wanneer het blijkt tegen te vallen.

Betrekkelijk geringe kennis van wat er leeft buiten de eigen omgeving geeft ook betrekkelijk geringe belangstelling.

Waar de autochthoniteit van een groep groot is, zal het nieuwe, het andere, gemakkelijker met sceptische blik worden gezien. Men is er niet aan gewend, aangezien ieders leefpatroon in en door diezelfde groep werd gevormd. Wij mogen in dit verband een opmerking vermelden van een boer, die getrouwd is met een vrouw, afkomstig uit een middelgrote stad. Vooral aanvankelijk, zo vertelde hij, werd vrij veel critiek geïoefend op haar manier van huishouden, kleden van kinderen e.d. Men vond het te duur, begreep niet waar zij het allemaal van deed, achtte het overdreven luxe enz. Maar, aldus deze boer, langzamerhand zijn ze er aan gewend en bovendien merken zij, dat er toch ook wel voordelen aan zitten. Dat bekeert ze wel. "Vroeger, toen ik nog klein was", vertelde een boerin, "droegen wij allemaal zwarte kousen.

Dat was netjes, dat moest ... Ik herinner me nog heel goed, dat ik op een keer gekleurde kousen ging dragen. Ik was de eerste. Dat was me wat. Ik vond 't eigenlijk heel griezellig, maar toen de anderen het gezien hadden, gingen ze 't ook doen". Het is wellicht van belang in dit verband het bezoek te memoreren, dat de Rottevalse en Kerkhovense boeren elkaar hebben gebracht. De Rottevalse boeren (waarvan verschillenden volkshogescholen bezochten en deelnamen aan buitenlandse excursies, waardoor zij naar hun eigen zeggen het eigen gezichtsveld verruimden en waardoor ook hun belangstelling voor andere mensen en zaken werd gewekt) schonken vooral aandacht aan het anders-zijn van de Kerkhovense bedrijven voor zover het hun iets leren kon voor hun eigen manier van werken en zij discussieerden, ook met ons, later nog herhaaldelijk over de voor- en nadelen hiervan. De Kerkhovense boeren, waarvan een groter percentage moest (?) thuisblijven, beperkten er zich veel meer toe, steeds te wijzen op de wel zeer vreemde Friese stallen, die afwijken van het Hollandse type en dus niet goed zijn. Je kunt er zo lastig voeren.

De positie van de vrouw lijkt in dit verband ook van bijzonder gewicht. Terwijl in Rottevalle de echtgenoten - en meer nog de dochters - in slechts geringe mate bij de werkzaamheden op het bedrijf zijn ingeschakeld en vrij sterk (met anderen) zijn georganiseerd, zijn de vrouw en dochter in Kerkhoven veel meer direct met het bedrijf verbonden, waardoor ook haar belangstelling tot een geringer gebied blijft beperkt. De belangstelling van de gezinnen blijft veel meer op het eigen bedrijf gericht, waardoor kennis van en interesse voor de sfeer daarbuiten zeer wordt beperkt.

Wie Kerkhoven goed kent, zal ons wellicht verwijten, dat wij het hier getekende beeld wel wat te veel hebben aangezet. Wij zijn er ons van bewust, doch deden dit met opzet, om de veranderingen, die zich in dit geheel voltrekken, duidelijk te kunnen tekenen.

Wij willen dan weer uitgaan van de geconstateerde uniformiteit in denken en handelen van deze boeren en daarbij wijzen op een gegeven, dat tot nu toe buiten beschouwing werd gelaten. Wel werd gesproken over het gemeenschappelijke geloof, maar speciale nadruk dient nog te worden gelegd op het feit, dat dit in casu het roomskatholieke is. Dit toch draagt een sterk gezagskarakter, waarmee wij bedoelen, dat het loven der mensen zeer vergaand van bovenaf wordt geleid. Het is bekend, dat in katholieke dorpen de pastoor vaak een zeer gewichtige functie heeft en op allerlei terreinen van het leven een beslissende invloed uitoefent. Dat dit ook vaak het geval is en zeer dikwijls tot grote zegen voor deze dorpen is geweest, mag niet worden ontkend, evenmin als het feit, dat hierdoor een innerlijke zekerheid werd verkregen, die velen deze mensen mogen benijden.

Daarnaast is het evenzeer duidelijk, dat er een bepaalde gezags-verhouding ontstond, die niet altijd voldoende stimulerend werkte op het persoonlijk initiatief van de gelovige en die vaak een rom werd op het persoonlijk denken. Geleidelijk aan wordt deze verhouding wat opener, doch om begrijpelijke redenen gaat dit juist op de dorpen minder snel dan b.v. in de stad.

In ditzelfde kader past b.v. een positie als die van de N.C.B., die ongetwijfeld zeer grote verdiensten heeft voor de boeren, doch door zijn enige positie ook gemakkelijk een zeer sterk gezaghebbend lichaam kon worden. Ook daardoor moet worden verklaard, waarom men in Kerkhoven b.v. minder dan in Rottevalle persoonlijke meningen had over het nut van coöperaties tegenover het particuliere bedrijf, dat immers goeddeels ontbreekt.

Wij interesseren ons echter in dit verband speciaal voor de geldigheid van de normen, die in een groep heersen en de kracht, die er van uitgaat en menen, dat juist daar, waar deze normen gedragen worden door de katholieke beginselen, het dwingend karakter van allerlei normen, waarvan het verband met de godsdienstige overtuiging niet direct klaarblijkelijk is, toch groter zal zijn dan daar, waar zij gedragen worden door een religie, die minder gezaghebbend is. Het een en ander brengt mede, dat men zich eerder aan het groepsgedrag conformeert. Wij denken in dit verband nog aan onze gesprekken over de grootte van het kindertal. In Rottevalle hebben wij met verschillende boeren over het vraagstuk van de gezinsgrootte uitvoerig van gedachten gewisseld, in Kerkhoven daarentegen was een dergelijk gesprek praktisch uitgesloten, aangezien het praten hierover met vreemden zelf haast een ontrouw-zijn aan de overtuiging betekent. Zo ook, wanneer men over problemen als b.v. afvloeiing denkt. Er komt nu eenmaal een grotere groep kinderen in Kerkhoven voor afvloeiing in aanmerking en men houdt er in ieder geval van te voren geen rekening mee.

De grootte van het kindertal raakt zeer nauw de religieuze overtuiging van deze groep. Doch ook vele andere zaken, die eigenlijk veel minder nauw met de godsdienst zijn verbonden, worden opgenomen in het geheel van gedragingen, dat als katholiek wordt beleefd. Men zal geruime tijd nodig hebben voor men verschillende dingen hieruit heeft losgemaakt en ervan heeft duidelijk gemaakt, dat andere opvattingen over deze zaken even goed zijn als de tot dan toe heersende. Men moet in ieder geval zeer voorzichtig zijn met het veranderen van hun gedragspatroon, omdat men ernstig moet overwegen, of datgene wat men hun er voor in de plaats wil geven, even gemakkelijk geïntegreerd kan worden in het geheel als dat, wat men vervangt.

Het lijkt ons niet onaannemelijk, dat naast allerlei andere factoren ook in het bovengenoemde een reden aanwezig is voor het grotere conservatisme en de behoudzucht van deze boeren.

Zoals wij echter reeds opmerkten: er verandert het een en ander.

Op verschillende gebieden wordt het contact met de "buitenwereld" vergroot en het is vooral de jeugd, voor wie vele nieuwe contacten ontstaan. Vooral op het gebied van de sport is er een sterke verbreding van contacten te bespeuren en het is hierbij in niet geringe mate het patronaat van de N.C.B. dat de medewerking van de ouders hiervoor verkrijgt. Men vindt het langzamerhand gewoon, dat de kinderen in het dorp op danslos gaan en men laat hen in hun eigen tijd (die uiteraard nog zeer gering is) veel meer de vrije hand.

Men krijgt ook meer belangstelling voor het onderwijs en staat mede daardoor ook anders tegenover het gezag. Speciaal het gezag van de groep en van degenen, die dit belichamen, heeft hiervan te "lijden". Nog durft men zelf niet gemakkelijk stelling te nemen tegen de overgeleverde traditie, maar waar iemand dit wel doet, schaart men zich gemakkelijk onder zijn gevolg. Men heeft een zekere bewondering voor degene, die zich blijkbaar niets aantrekt van de heersende groeps wetten, zoals de Hollandse boer, die zich in Kerkhoven heeft gevestigd. "Het is toch maar gemakkelijk, als je zo kunt leven", zeggen de Kerkhovense boeren.

Dit is, zo menen wij, ook de diepere achtergrond van de animositeit, die te bespeuren valt onder de Kerkhovense boeren. Bepaalde boeren, in wier familie reeds geslachten lang de belangrijke functies in het groepsleven werden ingenomen en naar wier mening men steeds luisterde, zien zich nu gesteld tegenover anderen, die zich hebben geschaard achter een boer, die "pas" in het dorp is komen wonen. "Het is hier moeilijk met die besturen", zo vertelde ons een van de oudere boeren. "Als er iemand van buiten komt en hij praat een keer dan kiezen ze die. "Die durft tenminste zijn mond open te doen, daar gaat wat van uit", zeggen ze dan. Als je zo rondkijkt zie je het ook in de besturen: zoveel mogelijk mensen van buiten. Daar hebben ze nog niets op aan te merken".

Deze animositeit lijkt niets nieuws: zij zal er wel steeds zijn geweest. Het werkelijk nieuwe is, dat zij naar de oppervlakte komt en steeds concretere vormen gaat aannemen. Het is een nog wat verwarde strijd en zelfs het woord strijd is in dit stadium een nog te groot woord. Nog liggen de verhoudingen te zeer in het emotionele vlak en dit vindt wellicht zijn oorzaak in het feit, dat men nog geen nieuwe gezagsvorm voor de gemeenschap heeft gevonden. Juist in dit stadium keert men zich vooral tot de buitenstaander en daarbij zijn het vooral de speciale deskundigen, die onwillekeurig afbreuk doen aan het gezag, dat de zittende macht heeft.

Het lijkt ons van uitzonderlijk grote betekenis, in het midden van deze groep zelf mensen te vinden, die van een nieuwe, wellicht zakelijker verhouding uit, leiding kunnen geven aan de drang tot doorbreking van de oude, niet meer passende gemeenschapsvorm. Zonder het gemeenschapsleven en de gemeenschapszin te schaden zullen de nieuwe gemeenschapsvormen ruimte moeten laten aan een grotere zelfstandigheid van de persoon. Dat het voorbeeldorp daar in belangrijke mate toe kan bijdragen, hopen wij later aan te tonen.

HOOFDSTUK II

BESCHRIJVING VAN DE OPZET EN DE UITVOERING VAN HET EXPERIMENT IN ROTTEVALLE EN KERKHOVEN

Hoewel de hoofdzaken van de opzet van de voorbeelddorpen genoegzaam bekend zullen zijn, volgt hier een korte beschrijving er van, vooral om de verschillen tussen de beide dorpen te belichten. Wij maken hierbij herhaaldelijk een dankbaar gebruik van de verschillende gidsen, die door de desbetreffende consultantschappen worden uitgegeven. Bovendien geven wij een overzicht van de wijze, waarop de plannen werden ontvangen.

A. Rottevalle

Toen in April 1953 na een eerste gesprek van de Landbouwconsulent te Drachten met het bestuur van de Bedrijfsvereniging Rottevalle een vergadering van deze vereniging werd uitgeschreven met een korte aankondiging van het plan, was de opkomst der leden zeer groot. Zeventig boeren tekenden de presentielijst.

Op deze vergadering werd uiteengezet, welke plannen er waren. Men wil in het voorbeelddorp de problemen door een gezamenlijke aanpak de baas worden. Het gaat niet alleen om de modernisering van de bedrijfsonderdelen, maar ook de keukeninrichting wenst men te verbeteren. Men wil, zoals de excursiegids zegt, niet alleen komen tot een hogere productie per hectare en per man en daardoor tot een hoger bedrijfsinkomen, ook het werk van de boerin wordt vergemakkelijkt en meer efficiënt gemaakt. Dit alles om de levensomstandigheden van de boer en zijn gezin te verbeteren.

Een aantal verbeteringen, waarvoor ieder zich kon opgeven al naar zijn belangstelling werd voorgesteld. Deze punten waren:

- a. Grondverbetering en verbetering in de waterhuishouding.
- b. Verhoging van de opbrengsten van bouw- en grasland door gebruik van beter zaaizaad en pootgoed, door nieuwe onkruidbestrijdingsmethoden en door moderne conserverings- en beweidingmethoden.
- c. Stalverbetering, in het bijzonder verbetering van de stalafmetingen, ventilatie, lichtinval en drinkwatervoorziening.
- d. Verbetering in de melkwinning en melkverzorging door betere methoden van melken en door het aanbrengen van een doelmatige spoelgelegenheid.
- e. Uitbreiding van de kippenstapel, gepaard met de bouw van solide, doch goedkope kippenhokken; opvoering van de productie per kip door goede huisvesting, voeding en verzorging.
- f. Uitbreiding van de varkensstapel door het bouwen van aparte varkensstallen, geschikt voor het mesten van varkens.
- g. Uitbreiding van de varkensfokkerij door het bouwen van varkensstallen, geschikt voor het houden van fokmateriaal.
- h. Verbetering in de keukeninrichting om tot een betere werkgelegenheid voor de boerin te komen.
- i. Gemoderniseerde bedrijfsvoering door op een bepaald bedrijf alle bovengenoemde verbeteringen door te voeren.

De onderdelen a t/m g dienen om de rentabiliteit van de investering voor dat onderdeel na te gaan, - of dit voor alle onderdelen mogelijk is, moet sterk worden betwijfeld, - terwijl het geheel gemoderniseerde bedrijf bestemd is als voorbeeldbedrijf, waaraan de andere bedrijven zich kunnen toetsen.

Als algemene regel zou van de te investeren bedragen de helft worden vergoed uit M.S.A.-gelden, voor dit doel ter beschikking gesteld. Uit deze gelden zou tevens subsidie worden verstrekt aan de reeds bestaande werktuigencoöperatie voor aanschaf van werktuigen, installaties e.d., waarvan een rendabel gebruik te verwachten valt. Het aantal bedrijven, dat subsidie zou ontvangen, werd gesteld op 27, waarbij in drie series van 9 bedrijven alle bovengenoemde punten aanwezig zouden moeten zijn.

In eerste instantie gaven zich 48 boeren op. Wij geven hieronder een overzicht van de punten, waarvoor zij zich opgaven, waarbij wij afzonderlijk aangeven, of de punten alleen of in combinatie werden genoemd.

Genoemd:	a	b	c	d	e	f	g	h	i
Alleen	-	-	10	-	4	-	-	1	-
No 1	6	8	11	1	4	-	2	1	-
No 2	1	8	9	3	5	7	-	-	-
No 3	1	1	3	1	4	2	-	1	-
No 4	-	-	1	2	-	1	1	1	-
Totaal vermeld:	8	17	34	7	17	10	3	4	0

De afzonderlijke punten werden dus in totaal 100 maal genoemd, zodat de verschillende cijfers toevallig ook het percentage van het totale aantal uitgebrachte "voorkeurstemmen" aangeeft.

De interesse voor stalverbetering was duidelijk het grootst.

Wanneer men voor de verschillende categorieën de bedrijfsgrootten nagaat, blijkt er geen duidelijk verschil in bedrijfsgrootte te constateren bij de boeren, die zich wel of niet voor stalverbetering hebben opgegeven. Wel een aanmerkelijk verschil valt te constateren bij de ter vergadering aanwezige boeren, die zich wel en die zich niet voor een of ander punt hebben opgegeven. De gemiddelde bedrijfsgrootte van de 48 boeren, die zich opgaven, bedraagt 13,29 ha, terwijl dat voor de overige boeren 5,78 bedraagt. Een aanmerkelijk verschil inderdaad.

Spoedig na deze vergadering werden de gegadigden bezocht door de consultant en zijn medewerkers en met ieder van hen werd het gehele plan nog eens besproken. Het slot van alle besprekingen was, dat er inderdaad drie series kwamen, een van 9, een van 10 en een

van 11 bedrijven. De drie extra bedrijven zijn te danken aan het feit, dat het Provinciaal Electriciteits Bedrijf in Friesland deze als voorbeeldbedrijven voor de toepassing van electriciteit inrichtte. Naast de medewerking van het P.E.B. hiervoor werd door dit bedrijf tevens zorg gedragen voor een verzwaring van het bovengrondse laagspanningsnet, een verbetering, die noodzakelijk werd, doordat meer stroomverbruikende toestellen en electrisch aangedreven werktuigen in gebruik werden genomen.

Behalve door het P.E.B. werd ook nog de medewerking verkregen van:

- a. de coöperatieve Zuivelbank te Leeuwarden, die door een kasgeldlening de vervroegde aanleg van de waterleiding mogelijk maakte;
- b. het intercommunicaal waterleidingbedrijf van de gemeente Leeuwarden, dat aan genoemde aanleg voorrang verleende en bovendien spoelapparaten ter beschikking stelde;
- c. enkele fabrikanten van melkmachines, die voor enkele bedrijven melkmachines en melkleidingen tegen 50% van de aanschafwaarde beschikbaar stelden;
- d. de directie van het Zuivelwezen, de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken en de Coöperatieve Condensfabriek Friesland, die door belangrijke financiële steun de verbetering van spoelplaatsen mogelijk maakte, waar dit niet met M.S.A.-subsidie geschiedde;
- e. N.V. Shell Nederland, die enkele bedrijven van Butagas-installaties voorzag.

Men ziet, dat naast de subsidie van de M.S.A., ook enkele andere bronnen werden aangeboord.

De 30 deelnemers sloten zich aaneen in een Vereniging van Deelnemers, met een bestuur van vier personen.

De leiding van het Voorbeeldcentrum berust bij het bestuur van de Stichting "Voorbeeldcentrum Zuidoost Friesland". Het bestuur van deze stichting wordt, met uitzondering van twee permanente leden, gekozen door en uit de deelnemende boeren. De twee permanente leden zijn de Rijkslandbouwconsulent en een door het bestuur van de Coöperatieve Zuivelbank te Leeuwarden aangewezen lid.

De door de boeren gekozen leden in het bestuur van de stichting en de deelnemersvereniging worden na enige tijd vervangen, waarbij ieder jaar een der bestuursleden aftreedt. Alleen de voorzitter is direct herkiesbaar.

Het Bestuur van de Stichting wordt in zijn taak terzijde gestaan door een Raad van Bijstand. Hierin hebben zitting:

- a. vertegenwoordigers van de besturen van Provincie en Gemeenten;
- b. vertegenwoordigers van boeren-, boerinnen- en landarbeidersorganisaties;
- c. technische deskundigen;
- d. vertegenwoordigers van nutsbedrijven en coöperaties, welke medewerking verlenen.

Deze Raad heeft slechts adviserende bevoegdheden.

De R.L.V.D. te Drachten wees aan de 30 deelnemende bedrijven een aparte assistent toe.

Rekening houdende met ieders bijzondere omstandigheden, werd voor ieder bedrijf een volledig bedrijfsplan opgesteld, dat in de komende drie jaren, gedurende welke de deelnemers verplicht zijn aan het plan mede te werken, zou moeten worden verwezenlijkt.

Alle deelnemers tekenden een contract, waarin zij zich verplichtten, genoemde drie jaren mede te werken, waarbij zij zich zullen houden aan het plan, zoals dit in overleg met het landbouw-consulentschap werd vastgesteld en zo nodig verder wordt uitgewerkt. Bovendien werd iedereen verplicht een volledige boekhouding bij te houden, te verzorgen door het L.E.I., terwijl bij weigering van verdere deelneming e.d. het bestuur gemachtigd zou zijn een deelnemer te royeren en hem te verplichten de subsidie terug te betalen.

Aangezien men de deelnemende boeren zo dicht mogelijk bijeen wilde laten wonen, terwijl hun bedrijven zoveel mogelijk aan een grote weg moesten liggen in verband met de te houden excursies, was het niet wel mogelijk in iedere te vormen serie zich precies te houden aan de schematische opzet hiervan. Alle punten zijn wel aanwezig, maar relatief overwogen stalverbetering en varkenshouderij.

De voornaamste reden, waarom Rottevalle als voorbeeldcentrum werd uitgekozen was wel de vooruitstrevendheid van deze boeren en hun goede samenwerking in een actieve bedrijfsvereniging. Met deze vereniging werkte de R.L.V.D. reeds goed samen. De aangesloten bedrijven werden vele malen vaker bezocht door de assistent dan de overige bedrijven.

Bijkomende gunstige omstandigheden waren, de ligging nabij Drachten en het goede wagenstelsel, waardoor het voor de excursionisten gemakkelijk zou zijn de bedrijven te bezoeken.

Voor de bovengenoemde samenwerking is ook van belang de reeds vroeger genoemde goede samenwerking tussen de mensen van verschillende kerkelijke gezindten.

In zekere zin mag men Rottevalle dus een selectie noemen ten opzichte van zijn omgeving. Niet alleen in gesprekken met de deelnemende boeren, maar ook in contacten met niet-deelnemers en autoriteiten bleek dit herhaaldelijk. Een enkele opmerking in dit verband lijkt van belang. Doordat de R.L.V.D. diende rekening te houden met de aanwezigheid van voor excursie gemakkelijk bereikbare bedrijven, ontstond binnen het gebied van Rottevalle een selectie; de boeren, die in dit gebied woonachtig zijn in de nabijheid der betonwegen, vormen een groep, die als geheel in sterke mate afsteekt bij de anderen, die hierdoor afvielen. Binnen deze uitgekozen groep werd ieder in de gelegenheid gesteld zich voor

het plan op te geven, zodat een eventuele selectie binnen deze groep een selectie van binnenuit zal kunnen zijn (b.v. betere boeren geven zich eerder op) maar geen selectie van bovenaf mag worden genoemd. Mogelijk staan zij, wat betreft het niveau waarop wordt geboerd niet zo duidelijk aan de spits, maar iedereen is er wel van overtuigd, dat zo ergens in de Friese Wouden, dan juist in Rottevalle de boer vooruitstrevend moet worden genoemd, steeds bereid met het nieuwe te experimenteren. Tevens wees men steeds op de aanwezige kern van zeer energieke boeren, die steeds bereid zijn het spits af te bijten. De anderen volgen gemakkelijk.

Ook de wijze, waarop deze deelnemers zijn gekozen, heeft tot een verdere selectie bijgedragen. Weliswaar heeft men na de vergadering ook nog enkele andere boeren als deelnemer aan het plan gewonnen, maar in grote lijnen zijn het toch op deze vergadering aanwezige boeren, welke uiteindelijk de deelnemers zijn geworden. Het feit, dat zij naar de vergadering kwamen en zich opgaven, wijst op een andere belangstelling dan bij degenen, die zich - om welke reden dan ook - niet aanmelden, of bij degenen, die zelfs niet naar de vergadering kwamen. Dat de vergadering was uitgeschreven onder de leden van de bedrijfsvereniging betekent, hoe gering wellicht ook in dit geval, toch mede een voor-selectie. Dat het vooral de grotere bedrijven waren, die zich opgaven, blijkt afdoende uit de eerder genoemde gemiddelde bedrijfsgrootten.

Overigens zorgde men er voor, bedrijven van verschillende grootte te kiezen. De gemiddelde grootte bedraagt 14,5 ha. Uit de wijze van kiezen volgt, dat wij niet te maken hebben met een bestaande groepseenheid, maar met een nieuw gevormde groep, een vereniging van verspreid wonende boeren. De band, die hen bindt, is het voorbeeldorp.

De uitvoering van de plannen bracht heel wat werk mee.

Aangezien de subsidiegelden binnen een jaar moesten zijn besteed, moest men met de verbouwingen en andere investeringen vóór 1 Juni 1954 gereed zijn. Na het tekenen van het contract worden de plannen snel uitgewerkt, zodat spoedig met de uitvoering kon worden begonnen. Nog in 1953 waren de meeste verbouwingen gereed of in een vergevorderd stadium. Slechts in een paar gevallen moest met extra versnelling worden gewerkt om binnen de gestelde termijn klaar te komen. Dit was dan te wijten aan bijzondere omstandigheden (de ligging in drie gemeenten b.v.) of traagheid van de bouwonderneming.

Daarnaast is er de uitvoering van het plan betreffende de bedrijfsvoering, dat vooral in de komende twee jaar de aandacht zal vragen. Het zal in deze periode nodig zijn het gehele bedrijfsplan aan de nieuwe mogelijkheden aan te passen. Hiervoor is geen subsidie meer beschikbaar. Dit is niet zo bezwaarlijk, aangezien deze aanpassing in het algemeen slechts geringe investeringen zal meebrengen. Het komt er dan op aan, een zo goed mogelijk gebruik te maken van de nieuwe of vernieuwde veestallen, varkens- en

kippenhokken, grondverbetering enz. Verder zullen de boekhoudresultaten aanwijzingen kunnen verstrekken ten aanzien van de punten, waarop het bedrijf nog verder kan worden veranderd en verbeterd en zo mogelijk de rentabiliteit der investeringen moeten aantonen.

De houding en het oordeel der boeren. De grote opkomst bij de eerste vergadering bewoos, dat de belangstelling of althans de nieuwsgierigheid groot was. In het algemeen had men voor deze vergadering vrij weinig of niets van het plan gehoord. Het was vooral het grote subsidiebedrag, dat deze belangstelling had gewekt. Hoewel het gehele plan dus volkomen nieuw en onbekend was, voelde men zich - naar later bij de enquête bleek - na een uiteenzetting van de landbouweconomist voldoende ingelicht en in het algemeen had men er het volste vertrouwen in. Het is echter mogelijk, dat degenen, die het plan niet zo goed vertrouwden, zich ook niet als deelnemer hebben opgegeven. Wel vonden verschillende boeren het feit, dat men zich voor verschillende jaren bond, een bezwaar en, hoewel zij wel geloofden, zoals zij ons later verzekerden, dat het "een eerlijke zaak" was, zagen zij toch liever van deelneming af: "Ik blijf liever eigen baas. Dan boer ik maar wat slechter". Verschillende van de niet-deelnemers gaven als reden voor hun afzijdigheid op, dat het bedrag, dat zij zelf nog zouden moeten betalen, toch nog zo hoog was, dat zij het risico liever niet liepen. Het waren vooral de kleinste boeren, die dit bezwaar hadden. Van de deelnemers stonden er verschillende huiverig tegenover de L.E.I.-boekhouding, doch na uitdrukkelijke verzekering, dat de belasting hier zou worden buiten gehouden, stapten zij over dit bezwaar heen. Ook van hen stonden er sommigen wat aarzelend tegenover de binding van drie jaren, maar toen de eisen meevielen en alleszins redelijk bleken, aanvaardden zij deze gemakkelijk. Belangrijk lijkt ook, dat men de landbouweconomist en zijn staf al goed kende en wist, wat men aan hen had. "Dat is toch geen schipper, die met kloden langs de deur loopt.....! We hadden allemaal vertrouwen in hem", aldus een van de boeren.

De reden, waarom men belangstelling had voor het plan en waarom men uiteindelijk meedeed, was meestal gelegen in de subsidie. Velen hadden al eerder gedacht over bepaalde verbeteringen, maar schrokken terug voor de kosten. Toen zich de mogelijkheid voordeed de plannen te verwezenlijken met een flinke subsidie, was men er spoedig voor. Men ging nu ook vaak wat verder dan aanvankelijk de bedoeling was, of men zette een varkenshok in plaats van de voorgenomen stalverbetering.

Een van de grootste moeilijkheden lag bij verschillende deelnemers in de financiering. Doordat met behulp van het Borgstellingsfonds een geschikte credietregeling mogelijk werd gemaakt, konden deze moeilijkheden steeds worden opgelost. Voor pachters bestond nog de moeilijkheid van verbetering van bedrijfsgebouwen, die niet hun eigendom waren, waardoor zij weinig interesse hadden.

Om deze reden waren er weinig pachters onder de deelnemers. Voor deze enkelen werd een redelijke oplossing gevonden na onderhandelingen met de eigenaar.

Bij het vaststellen der aan te brengen verbeteringen had de R.L.V.D. vaak nog de meeste moeite met de grote boeren, die zelf nauwkeurig omschreven verlangens hadden. Met hen moesten vaak langdurige onderhandelingen worden gevoerd over voorwerp en vorm der vernieuwingen. Stonden de plannen eenmaal vast, dan waren de deelnemers bereid deze op korte termijn uit te voeren. Aarzelingen en een terugkomen op eenmaal genomen beslissingen deden zich weinig voor.

De verdeling der subsidiegelden over de deelnemers werd niet van te voren vastgelegd. Eerst werd voor elk bedrijf nagegaan, welke verbeteringen er nodig waren, waarna men zo mogelijk 50% subsidie aanhield. Slechts in enkele gevallen, waarin het subsidiebedrag te groot zou worden, werd een maximum gesteld. Omdat men op grotere bedrijven meestal omvangrijker verbeteringen aandurfde en ook nodig had - het plaatsen van automatische drinkbakjes kost op een groot bedrijf meer dan op een klein bedrijf - werden zowel de subsidie als het door de boer zelf te investeren bedrag voor de grotere boeren meestal aanzienlijk hoger dan voor de kleinere. Een groep van kleine boeren (buiten de kring van deelnemers) zag hierin een ongemotiveerde bevoordeling van de grote boeren, die het helomaal niet nodig hadden. Bij nadere informatie bleek ons dan vaak, dat de desbetreffende boer van mening was, dat iedereen de helft van het geïnvesteerde bedrag der vernieuwing had teruggetrokken als subsidie. Dit is echter niet het geval, ten eerste vanwege het bovengenoemde soms ingevoerde maximum, ten tweede vanwege het feit, dat bepaalde vernieuwingen veel verder gingen dan de verbetering, die in het kader van het voorbeelddorp plaats had. Vaak bleek het juist deze laatste groep van vernieuwingen te zijn, waardoor anderen klaagden over een onrechtvaardige verdeling van gelden. De bovengenoemde verdeling der gelden werd door alle deelnemers, op een uitzondering na, begrijpelijk geacht.

De deelnemers gaven bij de enquête vrij algemeen de indruk, dat eventuele bezwaren tegen deelneming slechts van geringe diepte en van korte duur waren geweest. Men zag het gehele plan als een bedrijfsinvestering, waarvan men de rentabiliteit - voor zover het eigen geld betrof - berekende of vertrouwde. De niet ongunstige tijden hadden velen reeds plannen doen maken, zodat de subsidie de laatste moeilijkheden uit de weg nam. Verbeteringen aan woonhuis en keuken werden veelal als niet rondabel van de hand gewezen. Toch gingen verschillende boeren op eigen initiatief ook tot veranderingen op dit gebied over.

Werd over verbouwingen, investeringen en subsidie steeds uitgebreid gesproken, vrijwel niemand bracht het plan tot verbetering der bedrijfsvoering ter sprake (met uitzondering van degenen, die speciaal hun aandacht er op hadden gericht). Misschien beschouwde

men het laatste als te zeer vanzelfsprekend en bepaalde men zich daarom tot sanering van hét grote knelpunt: de onvoldoende accommodatie der bedrijfsgebouwen. Het is echter meer waarschijnlijk, dat men deze verbouwingen als het enige of althans het hoofdterrein zag, waarop het plan werkzaam was. De boeren stonden, naar hun eigen mening, wat de bedrijfsvoering betreft, al op grote hoogte. Deze mening werd uiteraard versterkt door het feit, dat van bovenaf dit jaar juist de investeringen de grootste aandacht moesten hebben.

Wij menen hiermede de belangrijkste aspecten van opzet en uitvoering te hebben behandeld, terwijl wij tevens een beeld hebben gegeven van de wijze, waarop het plan werd ontvangen. In het derde hoofdstuk zullen wij de waarde van dit plan, gezien in het licht van de bedoelingen en tegen de achtergrond van de groep, waarbinnen het werd gebracht, trachten af te grenzen.

B. Kerkhoven

Niet alleen in de structuur van de gemeenschap, de mentaliteit van de boeren en het bedrijfstype wijkt Kerkhoven af van Rottevalle; samenhangend hiermee werd ook de opzet van het voorbeeldorp een andere.

Op de eerste plaats is er een andere keuze der bedrijven: koos men in Rottevalle uit een vrij grote groep van bedrijven een verspreid aantal boeren als deelnemer, in Kerkhoven heeft men een groep bijeenwonende boeren genomen, die in allerlei opzichten een afgesloten groep vormen. De ligging van Kerkhoven ten opzichte van het consulentschap en het goede wegenstelsel zullen evenals in Rottevalle een bijkomend voordeel zijn geweest. Vooruitstrevend kan men Kerkhoven niet noemen; eerder had men bij de keuze de indruk een ietwat achtergebleven dorp te nemen, waar de R.L.V.D. nog weinig was geïntroduceerd. Het belangrijkste motief voor de keuze was, dat Kerkhoven een vrij goede representant was van het gemiddelde Brabantse zandbedrijf wat betreft grootte en type van bedrijf.

Kan men van Rottevalle zeggen, dat het gekozen werd om een goede uitvoering van het plan te verzekeren, van Kerkhoven moet eerder gezegd worden, dat het werd gekozen om te laten zien, tot welke hoogte een normale groep van bedrijven kan worden opgevoerd. Bovendien nam men aan, dat bepaalde veranderingen gemakkelijker door een gehele groep dan door losse boeren zullen worden doorgevoerd, zodat men een groep bijeenwonende boeren koos. Men wenste ook geen selectie en streefde er naar alle 28 boeren, die binnen een door vier wegen begrensd blok woonden, te laten meedoen, 26 boeren bleken uiteindelijk daartoe bereid.

Nadat de groep definitief was gekozen, werd een vergadering

belegd, waarop een uiteenzetting van de plannen werd gegeven. De belangrijkste twee punten waren het algehele bedrijfsverbeteringsplan en de te verdelen subsidie. Deze werd van te voren voor elk bedrijf vastgelegd. Ieder bedrijf zou een subsidie ontvangen, die samenhang met de grootte van het bedrijf en de gezinsgrootte. Het eerste bedrag varieerde van 1500 tot 3000 gulden, het laatste van 500 tot 1000 en diende tot verbetering van woning en keuken. Ook hier gold, dat men er een zelfde bedrag moest tegenover stellen. Het bedrijfsverbeteringsplan werd voor ieder bedrijf in overleg met het Consulentschap vastgesteld, waarbij men sterk rekening hield met de eigen wensen en plannen van de boer. Wel werd eerst een inventarisatie opgemaakt. Het plan omvatte zowel bedrijfsvoering (verbetering van bemesting, voestapel, veevoeding, enz.) als bedrijfsgebouwen en bedrijfsinrichting. Het grootste deel van de gelden werd uiteraard bestemd voor de verbouwingen, maar deze omvatte niet zoals in Rottevalle één, doch verschillende onderdelen per bedrijf. Een zelfde gedragslijn werd door de afdeling huishoudelijke voorlichting van de N.C.B. gevolgd, wat betreft de huishoudelijke verbeteringen.

Wat de organisatie betreft, ook in Kerkhoven koos men de Stichtingsvorm. In het bestuur benoemde men zes functionarissen van de Oisterwijkse boeren- en boerinnenorganisaties, verder de Landbouwconsulent en de Burgemeester van Oisterwijk. Twee andere leden werden door en uit de deelnemers gekozen. Zoals uit de gids van het voorbeelddorp blijkt (pag. 18), was het niet de opzet, dat de 6 benoemde leden deelnemer in het voorbeelddorp waren; 5 er van zijn dit wel, 1 niet.

Ook hier bestaat naast dit bestuur een Raad van Advies, die een aantal deskundigen op het gebied van de landbouwvoorlichting, de organisatie en de huishoudelijke voorlichting bevat.

De uitvoering van al deze plannen verliep in Kerkhoven trager dan in Rottevalle. Door tijdelijke afwezigheid van de consulent was de aanvang wat moeilijk, hetgeen niet bepaald bevorderlijk was voor een snelle afwikkeling. Het werd een tijd van gissen en raden, waarin bovendien beloften werden gedaan, die later door meer deskundigen weer moesten worden ingetrokken of anders werden ingelost dan waarop men had gehoopt. Was men met het bouwen al laat, de late winter gaf een extra vertraging en in de laatste maanden heeft men dan ook bijzonder hard moeten werken om nog tijdig gereed te zijn en zodoende de subsidie niet ongebruikt te laten.

Een belangrijke oorzaak voor de langzame vordering der uitvoering moet echter ook worden gezocht in deze boeren zelf. Snelheid bij het nemen van beslissingen is zeker niet hun sterkste kant. Desondanks werd in een jaar tijds heel wat werk verzet, vooral dank zij het voortdurend stuwen van de Consulent en zijn assistenten, zowel bij persoonlijke bezoeken als op de talrijke vergaderingen.

De excursiegids van Oisterwijk geeft een overzicht van de vele

reeds bereikte resultaten. De gelden werden voor het grootste deel besteed aan verbetering van stallen, de bouw van varkens- en kippenhokken en het aanleggen van mestplaten, groenvoedersilo's, maisdroogrennen en het vergroten der gierkelders. Daarnaast werd enig geld, maar vooral veel werk, besteed aan grondonderzoek, verbetering van de graslandproductie, verbetering en uitbreiding van de voestapel en oordeelkundige voeding. Ook het machinepark van de werktuigencoöperatie werd uitgebreid en een potercombinatie werd opgericht, met het doel goede pootaardappels door en voor de leden te doen verbouwen. Voor de komende twee jaren zal er vooral op deze gebieden nog voldoende werk overblijven. Het ontbreken van verdere subsidie is ook hier niet bezwaarlijk. De financiële positie van deze bedrijven is in het algemeen wel zodanig, dat de bedragen, nodig voor goede bemesting, aankoop van zaaizaad, goed voc, e.d. door de boeren kunnen worden opgebracht. Veel belangrijker bij deze voortgezette verbetering zijn kennis en inzicht van de boer. Het ligt in de bedoeling, zowel op vergaderingen, als door speciale cursussen, deze kennis van de boeren te vergroten.

De houding en het oordeel der boeren. Het vrij lange tijdsverloop tussen de eerste geruchten en het tijdstip, waarop men officieel van de plannen hoorde, vormde in Kerkhoven een vruchtbare voedingsbodem voor allerlei gissingen, zowel gunstige als ongunstige. Men hoopte op flinke subsidie, maar het zou ook hier wel "niets voor niets" zijn. Men vreesde sterke afhankelijkheid van de subsidiegever of de voorlichtingsdienst. Men was ook bang voor de belastingen. Deze ideeën konden door een enkele uiteenzetting op een vergadering niet volledig worden ondordrukt. Daarbij kwam, dat in het begin - bij afwezigheid van de consulent - werd verklaard, dat de subsidie geheel onvoorwaardelijk zou zijn. Toen tenslotte toch nog voorwaarden moesten worden gesteld, dreigden de wantrouwendes gelijk te krijgen en men ging kwade bedoelingen hierachter zoeken. De verplichting er drie jaren aan mee te doen, kon de onafhankelijkheid aantasten. De L.E.I.-boekhouding kon verband houden met de fiscus. Tenslotte: de macht van het bestuur om hen, die zich niet aan het plan hielden, te royeren, zou aanleiding kunnen geven tot willokeur. Toen daarbij nog een ruilverkavelingsplan ter tafel werd gebracht, dat vele leden onaannemelijk voorkwam, dreigde de zaak even mis te gaan. Intrekking van dit ruilverkavelingsplan en een wijziging van de derde voorwaarde van het contract zodanig, dat niet het bestuur, maar de consulent zou beoordelen of men zich al dan niet aan de regels hield, bracht de gemoederen tot rust, zodat tenslotte slechts twee boeren buiten het plan bleven.

Dat de overige 26 boeren meededen, zal niet steeds zijn voortgekomen uit persoonlijke overtuiging. Bij verschillende sprak de groepsfactor een woordje mee, met dien verstande, dat men zich niet buiten de grote meerderheid van de groep wilde stellen. Uitspraken van deelnemers over de twee afgescheidenen als "ze moeten

het zelf maar weten, ze stellen zich nu overal buiten", wijzen op een grote invloed van de groepsfactor. Zij stellen er zich niet alleen buiten, zij worden ook kunstmatig buitengehouden. Toen op een vergadering de mogelijkheid werd geoppt, dat zij zouden meeprofiteren van de voordelen van de potercombinatie en een enkele boer hiertegen protesteerde, viel de gehele vergadering hem energiek bij; het zou te gek zijn; niet meedoen en wel meeprofiteren. Het voorstel werd zodanig aangenomen, dat slechts diegenen, die buiten het complex vielen, voor de gronden binnen het gebied zouden mogen dolen in de zegeningen van de combinatie.

Hoewel tenslotte om deze reden hebben meegedaan, is niet na te gaan, maar zeker is, dat er ook vele leden uit eigen overtuiging en met een zeker enthousiasme zijn toegetreden. In het algemeen is men dan ook goed te spreken over het gehele plan met een bijzondere voorkeur voor de onderdelen grondonderzoek en voeverbetering. Veel minder ziet men direct voordeel in de verschillende verbouwingen, wellicht omdat deze veel meer geld kosten en omdat men van de kleine investeringen in goede bemesting, goed v.o.d. een sneller en hoger rendement verwacht.

Hoewel men nu was aangesloten bij het plan, was van een forse aanpak geen sprake. Men heeft de hand aan de ploeg geslagen, maar men blijft dikwijls omzien en in moeilijke ogenblikken bezwaren breed uitmeten. Hier is echter de volgzzaamheid ten opzichte van vertrouwde leiders een goede aanvulling van het wellicht wat zwakkere eigen initiatief. Deze volgzzaamheid maakt het de leiders mogelijk de boeren in korte tijd een groot stuk verder te brengen op de weg der verbetering. De leiders zijn in feite de Consulnt en zijn assistenten, die door hun deskundigheid en vooral door hun persoon het vertrouwen hebben verworven. De betekenis van het eigen bestuur is daarnaast vrij gering. Mogelijk is ook de grote omvang van dit bestuur hiervan de oorzaak. Eerder echter geloven wij, dat de reden er van in andere dingen moet worden gezocht. Wij komen hier nog op terug in het derde hoofdstuk.

Men kan zich afvragen in hoeverre de positieve houding van de boeren ten aanzien van de nieuwe methoden in de landbouw een ommekeer betekent. Hoewel moeilijk meetbaar, hebben er zeker veranderingen plaats gegrepen. Terwijl vele boeren vroeger nauwelijks of geen contact hadden met de R.L.V.D., stellen zij het nu op hoge prijs, dat de assistent dikwijls komt en zij staan open voor zijn raadgevingen. Men kan hier beter niet spreken van een ommekeer, maar liever van een activering van het potentieel aanwezige. Wat vroeger slechts theorie was, is nu praktisch geworden. Men wist of geloofde vroeger wel, dat de R.L.V.D. wat te bieden had, maar men kwam er niet gemakkelijk toe hem te raadplegen. Mede misschien, omdat men al van te voren terugschrok voor het uitvoeren van diens adviezen. Dat men nu vrij plotseling, in een groep, tot intensief contact met de R.L.V.D. is gekomen - ook hier werd voor deze boeren een aparte assistent aangewezen - en tot het praktisch toepassen

van nieuwe methoden is gekomen, betekent niet direct een wijziging van het inzicht, maar wel een verandering in het practisch handelen.

Ook hier hebben wij slechts schematisch de opzet en uitvoering geschetst. Wij willen nu in het volgende hoofdstuk trachten de betekenis van al het voorgaande aan te geven, de mogelijkheid onderzoekende van het voorbeeldorp als een nieuwe methode van landbouwvoorlichting.

HOOFDSTUK III

DE VOORBETELDDORPEN ALS NIEUWE METHODE VAN LANDBOUWVOORLICHTING

Hoewel het directe doel van het plan zowel in Kerkhoven als in Rottevalle is, de verbetering van de bedrijfsvoering en de huishouding van de deelnemende bedrijven, wijzen de grote subsidiebedragen er op, dat de Landbouwvoorlichtingsdienst uiteindelijk een meer algemeen doel voor ogen moet hebben gehad. Deze voorbeelddorpen moeten hun nut afwerpen voor een grotere gemeenschap dan de 60 deelnemende bedrijven.

Dit algemeen nut is o.i. gelegen in de mogelijkheid die de Landbouwvoorlichtingsdienst hier heeft om de nodige kennis en ervaring op te doen op het gebied van een nieuwe voorlichtingsmethodiek.

Welke deze nieuwe voorlichtingsmethodiek dan wel is? Wij zien hier twee wegen, die men bij wijze van proef in Kerkhoven en Rottevalle heeft betreden. Dit zijn:

1. De weg van de propaganda. Is het voorbeelddorp een geschikt middel om nieuwe zaken en nieuwe bedrijfsmethoden in de landbouw in wijde kring ingang te doen vinden? Op deze wijze maakt men van het voorbeelddorp dus een soort tentoonstelling, en wel een bijzonder levendige, waar de bezoekers kunnen zien, hoe de aanbevolen verbeteringen op werkelijke, normale bedrijven functionneren.

Georganiseerde en ook spontane excursies vormen een noodzakelijk middel om een wijde verbreiding van het gepropageerde te verwezenlijken. Daarnaast kan het voorbeelddorp een gunstige uitstralingswerking hebben op de naaste omgeving. Indien in een buurtschap uitsteekend wordt geboord, zal dit ongetwijfeld de aandacht trekken van de omgeving en zal deze gemakkelijk tot navolging overgaan.

2. De tweede (en o.i. de belangrijkste) weg, die men met de voorbeelddorpen heeft betreden is die van de groepsgewijze voorlichting. Het speciale van deze methode is gelegen in het feit, dat men een groep boeren gezamenlijk tot dit hogere peil tracht te brengen, in de groepsvoorlichting derhalve. De voorlichting kan in Rottevalle en Kerkhoven de nodige kennis en ervaring opdoen om te zien, of en hoe deze voorlichtingsmethode speciale mogelijkheden bevat.

De excursiegids van Oisterwijk vermeldt: "Het is gemakkelijker van een goede boer een betere te maken dan een minder goede op het peil van de vorige te brengen". Dit komt vooral, omdat hem de daadwerkelijke belangstelling voor vernieuwing ontbreekt. Als deze minder goede boeren in groepsverband met de betere samenwerken, zullen zij - zo hoopt men - eerder tot vernieuwing komen dan wanneer zij deze weg op eigen gelegenheid moeten gaan.

Wij zullen nu allereerst voor beide voorbeelddorpen nagaan in hoeverre zij op de tot nu toe genoemde doeleinden zijn gericht.

Over het geheel genomen zouden wij willen zeggen, dat de wijze, waarop het plan in Rottewalle werd uitgevoerd, vooral een tentoonstellingskarakter draagt. Rottewalle is in de eerste plaats een tentoonstelling van verbeteringen, die men in de Friese rundveestallen kan aanbrengen; het geeft voorbeelden van open loopstallen, zowel voor melkvee als voor jongvee en mede van hygiënische melkwinning. Er wordt aangetoond, hoe door egalisatie en waterbeheersing het productieniveau van de grond kan worden verhoogd. De nieuwe varkens- en kippenhokken willen niet alleen laten zien, hoe de huisvesting van deze dieren behoort te zijn, maar moet tevens de uitbreiding van deze bedrijfstakken in de Friese Wouden stimuleren.

Men hoopt, wanneer de verschillende onderdelen in de onderscheidene bedrijven stevig zijn ingepast, de hier bereikte resultaten in de vergadering van de bedrijfsvereniging te bespreken, waardoor een grotere groep boeren er kennis van zal nemen en hierdoor gemakkelijker deze punten zal overnemen. Nog later kunnen ook boeren buiten de bedrijfsvereniging er mede van profiteren.

Men hoopt eveneens, dat ook de boeren onderling elkander zullen navolgen, maar allereerst blijft de aandacht gericht op de genoemde consolidatie. Dit komt wel bijzonder tot uiting in het feit, dat men zich in hoofdzaak beperkt tot het houden van vergaderingen, waarop diegenen bijeenkomen, die zich met hetzelfde onderdeel bezighouden. De onmiddellijk stimulerende werking, die de boeren ten opzichte van elkaar hebben, komt speciaal in deze kleine groepjes tot zijn recht.

Uiteraard reikt de werkelijkheid verder dan deze opzet. Verschillende boeren gingen reeds tot andere dan de direct voorgenomen veranderingen over onder invloed van het feit, dat men er elders mee bezig was. Zoals een van de boeren het uitdrukte: "Het is niet een ziekte. Je denkt al langer aan een keuken en als je vrouw dan nu praat met iemand, die zo'n keuken heeft gekregen, dan moet-ie er opeens ook komen".

Dit ggegeven vervangt echter niet de opzet.

In dit verband moeten wij ook de keuze van de deelnemers bezien. Men verlangde aanvankelijk zo groot mogelijke garanties voor het slagen van de verschillende onderdelen. Dat dit niet overal geschiedde, doet aan deze opzet wederom niets af. Men koos onder een vrij grote groep boeren, die een selectie-op-de-belangstelling was van een nog wijdere groep. Zeker was uiteindelijk de toestand bij alle deelnemers niet ideaal, maar men verkreeg wel een ruime mate van garanties.

Vanwege het feit, dat deze gekozen boeren zeer verspreid wonen en voor wat betreft een groot deel van hun doen en laten op twee verschillende dorpen zijn georiënteerd, is de invloed der boeren op

elkaar geringer dan daar, waar zij een aaneengesloten groep vormen. Dat een rationelere mentaliteit bepaalde hieruit voortspruitende nadelen kan opheffen interesseert ons in dit verband niet. Had men onder dezelfde rationele boeren een groep gekozen, die reeds langer een geheel vormde, dan zou hun invloed op elkaar toch ongetwijfeld groter zijn geweest. Wij bespreken hier slechts de invloed van de groepsfactor en niet de hoogte van de bereikte resultaten.

Wij geloven dus te mogen zeggen, dat in Rottevalle het tentoonstellingskarakter bij de opzet heeft geprevalenceerd.

Voor Kerkhoven geldt dit naar onze mening niet. Toen hier bekend werd, dat een gedeelte van het subsidiebedrag moest worden besteed aan het bevorderen van excursies naar de voorbeelddorpen vroeg de Kerkhovense boer zich af, wat men bij hen wilde komen bekijken. Immers, de verbetering van bemesting, bouwplan, voeder-rantsoenen e.d. zijn niet direct waarneembaar voor de excursist. Wat er aan nieuwbouw en stallenverbetering te zien is, ligt geheel in de lijn van het voor deze stroken normale. Het was hier immers niet zozeer de bedoeling te experimenteren, alswel toe te passen wat in de praktijk zijn nut had bewezen. Alleen op het gebied van de huisvrouw was er voor de boerinnen iets meer te bezichtigen. Ook hier geen experimenten, maar wel vele duidelijke voorbeelden hoe men met beperkte middelen van een oude, ondoelmatige woning iets goods kan maken, zodat het leven en werken van de huisvrouw aantrekkelijker en lichter wordt.

Veelmeer kan men Kerkhoven dan ook zien als een proef van groepsgewijze voorlichting. Hier wordt een willekeurige groep boeren als object gekozen en men stelt zich tot taak het peil van deze bedrijven op te voeren.

Men hoopt ook hier, dat, wanneer de nagestreefde hoogte eenmaal is bereikt, de omgeving mede zal profiteren van de te behalen voordelen. Maar men heeft hiermede, althans in opzet, niet zozeer rekening gehouden als in Rottevalle. Had men dit wel gedaan, dan was er zeker plaats geweest voor enkele, wat meer spectaculaire objecten. In dit verband is het wellicht interessant op te merken, dat het juist enkele van de "betere" boeren zijn, die zich over dit ontbreken van het "voorbeeldige" beklagen. De anderen houden meer het oog gericht op de onmiddellijk vruchten, die zij van het voorbeelddorp kunnen plukken, terwijl zij weinig of geen interesse hebben voor de excursies.

Ook in de keuze van de boeren komt dit groepskarakter sterk tot uitdrukking. Men koos eerst een geheel groep en liet het daarna aan de afzonderlijke boeren over "nee" te zeggen. Nadat men zich van de medewerking van de groep had verzekerd, werd met de boeren individueel gesproken en met ieder een bedrijfsplan opgemaakt. Hier was het niet zozeer iedere boer die bepaalde verbeteringen ging aanbrengen, als wel een groep boeren, waarvan iedere boer apart zich zou moeten losmaken. Dat bij een dergelijke opzet gemakkelijker boeren aangesloten blijven, die bij een persoonlijke beslissing niet zouden hebben meegedaan, ligt voor de hand.

Door ook in het vervolg op talrijke ledenvergaderingen zowel de gezamenlijke als de individuele verbeteringsplannen te bespreken, houdt men zich van de medewerking van de groep in zijn geheel verzekerd.

Hoezeer het feit, dat men niet alleen staat met de verbetering, van belang is voor de neiging er toe over te gaan, moge tenslotte nog blijken uit het feit, dat men op de vergadering, waarop de knelpunten der afzonderlijke bedrijven aan de hand van lichtbeelden worden gedemonstreerd, niet kon merken dat men zich geneerde voor vaak beslist ernstige slordigheden. Het bleek duidelijk, dat men niet alleen was en dat dit voor velen gold, zodat niemand van de ander wat kon zeggen.

Het lijdt geen twijfel, dat het menselijk handelen tot op zekere hoogte mede beïnvloed wordt door het milieu, waarin geleefd wordt. Het wordt er wel nooit volkomen door bepaald en de mens kan zich verzetten, zich niet wenssen te gedragen overeenkomstig de gestelde "eisen", maar hij loopt dan het gevaar buiten de groep gesteld te worden vanwege zijn uitzonderlijke gedrag. Hij die zich niet aan het groepsgedrag conformeert, loopt het gevaar te vereenzamen, waardoor hij de onveiligheid riskeert, die hiermee verbonden is. Dit gevaar is juist daarom nog meer te duchten, omdat de groep er toe neigt zich te verdichten tegenover degene, die het gemeenschappelijk leefpatroon dreigt te verstoren.

"De krachtadigheid van de invloed der sociale normen is het grootst in hechte traditionele groepen", aldus Prof. Oldendorff. "In sommige - nog betrekkelijk afgesloten en sterk traditioneel gebonden - dorpen kunnen wij nog waarnemen, hoe zeer de zede alle levensuitingen beheerst. Het individualiseringsproces is daar nog nauwelijks ingezet; de enkeling ontleent zijn opvattingen en maatstaven aan de groep. Dit verleent de oude plattelandsgemeenschap, die typische vaste levensvorm en levensrhythmiek. De sociale controle is zeer krachtig en effectief, vooral ook, daar men elkander persoonlijk kent. Dit geeft de hier heersende sociale levensorde de "onontkoombaarheid", welke de stedeling zozeer kan gaan benauwen.

Het normatief gedrag der dorpingen wordt vaak verklaard uit die scherpe sociale controle. Het feit, dat zoveel dorpingen, die naar de stad migreren, bepaalde godsdienstige en zedelijke praktijken opgeven, wordt dan ter argumentatie aangehaald. Wij menen echter, dat de kwestie gecompliceerder is. Indien de dorping niet op gezette tijden ter kerke gaat, zal daarover inderdaad "geroeddeld" worden en deze wetenschap kan hem er in bepaalde gevallen ongetwijfeld toe brengen zijn godsdienstplichten waar te nemen. Maar zelfs oppervlakkige waarnemingen en peilingen brengen ons tot de overtuiging, dat er andere factoren in het spel zijn. Men neemt vaak overwegend dool aan de kerkgang, omdat dit als het ware een van de manifestaties van het Wij is. De kerkgang behoort tot de levensrhythmiek van het dorp en het individu is geheel vergroeid met het dorp en met alle uitingen van het dorpsleven. In de massa-

litoit en onoverzichtelijkheid van de grote stad ontbreekt deze vaste collectieve rhythmiek en de vergroeidheid met het sociale verband; de enkeling wordt er teruggeworpen op zichzelf en op zijn - zwak ontwikkelde - persoonlijke overtuiging en normbesef".

Dit "Wij", deze "meest originele groepservaring" is over het geheel genomen in Kerkhoven zeer sterk. Het "Wij" betekent de gemeenschappelijke wereld, waarbinnen men weet wat men aan elkaar heeft. Dit "Wij" wordt zoveel sterker, waar onze positie tegenover de buitenwereld sterker geïsoleerd is. Bezien wij nu Rottevalle en Kerkhoven dan kunnen wij gemakkelijk zien, dat Kerkhoven veel meer dan Rottevalle het beeld vertoont van de hierboven beschreven traditionele groep; een groep, waarvan het isoloment inderdaad vrij groot is, waarbinnen het individualiseringsproces nog maar nauwelijks is ingezet en waarin de innerlijke solidariteit zich snel verdicht bij de geringste dreiging.

Het "Wij" van de groep in Rottevalle is beduidend zwakker. Het heeft een veel zakelijker basis dan in Kerkhoven. De persoonlijke beslissingskracht van de afzonderlijke boeren is veel groter en de richting van de beslissingen wordt veel minder door het geheel bepaald.

Ook de levensorde binnen een gesloten, traditionele groep is aan verandering onderhevig, zowel onder invloed van krachten binnen als buiten de groep. Een enkel lid van de groep kan hier echter niet zo gemakkelijk erg ver gaan in de aanvaarding van het nieuwe, omdat hij zich daarbij te ver zou verwijderen van het aanvaarde patroon van de groep. De veranderingen gaan hier in de regel langzamer en hebben des te meer kans van slagen, naarmate zij door meer leden worden geaccepteerd. Vaak bestaat de wens het nieuwe te accepteren reeds lang voordat men er in feite toe overgaat. Het valt niet gemakkelijk zich apart te tonen binnen de groep en zich als nieuwlichter bekeken te weten. In dit licht moet men de opmerking zien over de Hollandse boer, die in feite buiten de groep staat. De zekerheid, dat men niet alleen staat, is belangrijk; men denke aan de opmerking, die wij aan een Rottevalse boer ontleenden over het niet-meer-gek-zijn als men met vier man gek is.

Toch hebben wij reden aan te nemen, dat de structuur van deze Kerkhovense groep zich wijzigt. Wij wezen hier bij de desbetreffende bespreking reeds op. In zekere zin wordt het isoloment opengebroken en door de toenemende kennis van de afzonderlijke leden wordt ieders positie tegenover de groep langzaamaan een andere. Zelfs op het gebied van de religie begint geleidelijk de persoonlijke visie meer eigen kleur te krijgen; allerlei zaken, die men vroeger hierdoor volkomen bepaald meende, worden langzaamaan hieruit losgemaakt, waarbij men merkt, dat ook andere opvattingen binnen het raam van het katholieke leven mogelijk zijn. Men is ook niet meer zo geneigd zich te richten naar de absolute maatstaven van de groep en het is naar onze mening vooral hierdoor te verklaren, dat het verzet tegen de vanouds leidende familie uit Kerkhoven toeneemt.

Naar onze overtuiging hangt het met het karakter van de gesloten groep samen, dat men een bepaalde persoon of familie kan erkennen als dé representant van de gemeenschap, waarbij zijn invloed op de meest uiteenlopende gebieden zeer groot is. Zijn gezag staat of valt met het slagen of falen als representant.

Wanneer de uniformiteit van het gedragspatroon van de groep in zijn geheel verwaterd en de verscheidenheid van inzichten en gedragsbeelden toeneemt, zal het gemakkelijker vallen in de ander verschillende aspecten gescheiden te zien.

Deze verandering nu is zich blijkbaar in Kerkhoven aan het voltrekken. Het is in het licht hiervan ook, dat wij menen de toenemende animositeit binnen het dorp te moeten zien; gezien het feit, dat de verandering nog niet ver genoeg voortgeschreden is, lijkt het alleszins verklaarbaar, dat men zich als groep juist in deze phase zo gemakkelijk wendt tot buiten de groep staande deskundigen. Buiten Kerkhoven verwondert men er zich vaak over, dat men zich ondanks de innerlijke spanningen, altijd weer aansluit als er een vertegenwoordiger naar buiten moet worden gevonden. Dit zal echter zijn oorzaak vinden in het feit, dat in het huidige stadium de verdichting tegenover het buiten-de-groep-gelegene de overhand moet krijgen over de verdoeldheid naar binnen. Dat men zich dan toch weer stelt achter degenen, die vanouds de leiding in het dorp hadden, vindt zijn verklaring in de omstandigheid, dat weliswaar hun gezag afneemt, terwijl echter nog niemand hun plaats heeft ingenomen.

In het licht van het boven besprokenen lijkt het alleszins gerechtvaardigd, dat men voor Kerkhoven speciaal de vorm van de groepsvoorlichting heeft gekozen, daarbij aansluitende aan de zeer gewichtige invloed, die de groep hier nog heeft. Het is echter een vraag, of men juist heeft gehandeld door de leiding van het voorbeelddorp in handen te leggen van het bestaande officiële gezag, de officiële vertegenwoordigers van de groep, waarvan de invloed al zozeer tanende was, in plaats van te zoeken naar wegen om de opkomende nieuwe leiding op te sporen. Op dit moment berust de leiding - iedere vergadering geeft hiervan een duidelijke illustratie - nog te zeer bij het consulentschap. Het verdient aanbeveling te zoeken naar middelen deze leiding terug te geven aan de groep; de vruchten zullen groter zijn en de vernieuwingen houden langer stand.

Het lijkt ons redelijk te boweren, dat het systeem van het voorbeelddorp juist in een dergelijk dorp er veel toe kan bijdragen de onderliggende nieuwe patronen van samenwerking sneller te doen uitkristalliseren.

HOOFDSTUK IV

MOGELIJKHEID EN NUT VAN HET STICHTEN VAN NIEUWE VOORBEELDDORPEN

Na de voorgaande beschouwingen dringt zich de vraag op, of het voor de Nederlandse landbouw van betekenis is, voort te gaan op de ingeslagen weg door het stichten van nieuwe voorbeelddorpen. Een antwoord op deze vraag hangt - behalve van de conclusies, die men kan trekken uit de eerder gehouden theoretische bespiegelingen - mede af van de ervaringen, die men in Rottevalle en Kerkhoven heeft opgedaan en nog zal opdoen. Het is jammer, dat de totale resultaten nog niet geheel kunnen worden overzien.

Nog kan niet met zekerheid worden voorspeld, hoe de lijn van de verbetering der deelnemende bedrijven in de resterende twee proefjaren zal verlopen. Nog groter wordt de onzekerheid, wanneer men zich wil wagen aan een voorspelling betreffende de ontwikkeling daarna. Het is immers niet onmogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat de deelnemende boeren dan veel meer dan thans op eigen wieken zullen moeten drijven en de zeer belangrijke steun, die zij thans van het consulentenschap en hun eigen assistenten ontvangen, moeten missen. Daarnaast zouden de resultaten van de propagandistische werking der beide voorbeelddorpen (zowel hun invloed op de naaste omgeving als de invloed, uitgaande van de georganiseerde excursies) moeten worden vastgesteld. Dit is echter al zeer moeilijk, gezien het feit, dat deze resultaten grotendeels in de toekomst zijn gelegen.

Deze onzekerheid neemt echter niet weg, dat er gronden aanwezig zijn, waarop bepaalde verwachtingen met enige zekerheid kunnen worden gebaseerd.

In verband met het in het vorige hoofdstuk genoemde onderscheid, zullen wij bij de bespreking uitgaan van de twee aspecten, die wij in deze methodiek hebben onderscheiden en die weliswaar gemengd zouden kunnen voorkomen, maar die ieder op een van de beide voorbeelddorpen hun stempel hebben gedrukt. Wij hebben hier het oog op de twee hoofdmotieven: de propaganda en de groepsvoorlichting. Wij komen aldus tot de volgende vraagstelling:

Is de Nederlandse landbouw gebaat bij deze of bij nieuwe voorbeelddorpen

1. als centra van propaganda, van waaruit nieuwe methoden van bedrijfsvoering, landbouwmethoden, enz., kunnen worden verbreid;
2. waarin, door middel van groepsgewijze voorlichting, afzonderlijke bedrijven, daarbij gesteund door de groep, waarvan zij deel uitmaken, tot betere vormen van bedrijfsvoering, enz., kunnen worden gebracht?

Na beantwoording van deze vraag moet worden nagegaan, met welke factoren en omstandigheden men dient rekening te houden bij de opzet en de uitvoering der plannen in nieuwe voorbeelddorpen.

Tot slot komt de praktische vraag naar voren: zal het mogelijk zijn deze voorbeelddorpen zonder of met weinig subsidie op te richten?

ad 1. Wat precies de propagandistische betekenis van de beide voorbeelddorpen zal zijn, valt op dit moment nog niet te schatten. Voor de excursies naar Rottevalle en Kerkhoven is er zeker een grote belangstelling geweest - Kerkhoven telde in 1954 ongeveer 4000 excursisten, Rottevalle 5000 - en men hoorde onder de excursisten vele waarderende woorden.

In het huidige stadium hebben de excursies naar Rottevalle meer zin dan de bezoeken aan Kerkhoven. De oorzaak hiervan moet grotendeels worden gezocht in het karakter van de aangebrachte verbeteringen. In Kerkhoven is veel minder te zien. Dit feit wordt o.i. nog geïllustreerd door het aantal zogenaamde "wilde" excursies, dat voor Rottevalle het grootst is. Het zijn juist deze laatste, waarbij men op eigen initiatief en eigen gelegenheid het dorp komt bezoeken, waaraan grote waarde moet worden toegekend. In Rottevalle zijn enkele bepaald spectaculaire verbeteringen, zoals een herontginningsproject, enkele open loopstallen en daarnaast de coöperatieve kuikenopfok, welke men kan bezichtigen op de zolder van de werktuigenloods. Toch zijn het niet deze meest gedurfde ondernemingen, die tot directe navolging inspireren. Zij dienen, propagandistisch gezien, eerder als trekpleister, terwijl de navolging zich op het moment beperkt tot de meer eenvoudige verbeteringen, zoals doelmatiger ventilatie en verlichting van de Friese veestal. Ook voor de kippenhokken en de varkenshokken bestaat grote belangstelling en hier en daar, zelfs tot in Drente, is men reeds tot navolging overgegaan.

Men mag echter de waarde niet alleen afmeten aan de reële navolging. Uit gesprekken met vele boeren bleek ons, dat er in een groter gebied in ieder geval reeds een levendige belangstelling voor de vernieuwing is gegroeid. Een veel geuit bezwaar is het ontbreken van de nodige contanten. Men zegt de vernieuwing wel te willen aanvaarden, maar het is zo duur. Wanneer over enige tijd mocht blijken, dat de rentabiliteit van de in de vernieuwingen geïnvesteerde gelden hoog is, zal dit argument veel van zijn kracht inboeten. Toch menen wij, dat dit argument niet altijd zo sterk is als het op het eerste gezicht wel lijkt. Door gebrek aan belangstelling zal het nodige geld ook eerder ontbreken. In ieder geval zal het door een geringere belangstelling de boer moeilijker vallen over zijn steeds aanwezige huivering voor opneming van crediet heen te stappen. Naarmate de belangstelling groter wordt zal de boer eerder zoeken naar middelen, die hem de poort tot het nieuwe openen en het lijdt geen twijfel, of hij zal deze dan ook eerder ontdekken en aanvaarden. Dat het voorbeelddorp Rottevalle een zoveel grotere belangstelling heeft gewekt voor de varkens- en kippenhouderij bij de Friese boer, die, zoals een van de deelnemers opmerkte, "koe-moe" is, moet van het grootste gewicht worden geacht.

Het lijkt zinvol over enige tijd na te gaan, welke de invloed van het verschijnsel der vergrote belangstelling is.

Wanneer men de propaganda naar buiten als een der voornaamste aspecten van het voorbeelddorp ziet, lijkt het alleszins redelijk bij de keuze der deelnemers een zekere selectie toe te passen. Men mag dan wat grotere garanties vragen voor het slagen der gehele onderneming, omdat falen op bepaalde punten de kracht van het voorbeeld kan schaden. Wel dient men er voor zorg te dragen de bezoeker geen nieuwe argumenten in handen te spelen, die navolging opnieuw belomberen. Dit geschiedt b.v. wanneer men uitsluitend grotere boeren als deelnemer kiest. Uiteraard zal bij een dergelijke selectie het aantal grotere boeren gemakkelijk overwegen. Dat men er in Rottevalle voor heeft zorg gedragen ook kleinere boeren onder de deelnemers op te nemen, is zeer juist gezien. Wel valt het te betreuren, dat er zo weinig kleine, goedkopere keukenverbeteringen zijn aangebracht. De keukenprojecten, die thans zijn uitgevoerd, zijn over het algemeen zeer kostbaar, hetgeen navolging moeilijk maakt. Ook hier valt echter weer te constateren, dat de belangstelling voor dit punt wordt vergroot, hetgeen in concreto al heeft medegebracht, dat verschillende boerinnen, op kleinere schaal, tot verbeteringen zijn overgegaan. Hierbij speelt echter de aanleg van de waterleiding een grote rol.

Propagandistisch gezien lijkt ons voor Kerkhoven juist het punt van het huishouden en de keuken naar buiten het sterkst te spreken.

Resumerend kan worden gezegd, dat over de waarde van het voorbeelddorp als propagandamiddel nog weinig gegevens bekend zijn, hoewel uit datgene, wat ons thans reeds bekend is mag worden afgeleid, dat er een zekere waarde niet aan kan worden ontzegd. Gezien het feit, dat wij toch nog over te weinig gegevens beschikken, lijkt het wenselijk herhaling uit te stellen tot een later tijdstip, wanneer de resultaten beter zijn te overzien. Indien men overgaat tot het stichten van dergelijke propaganda-voorbeelddorpen, dan dient men nauwkeurig na te gaan, welke zaken men wil propagieren. Het meeste succes valt te verwachten bij die onderdelen, die door de bezoeker kunnen worden gezien en op hun waarde beoordeeld. Men dient er mee rekening te houden, dat, bij voldoende belangstelling, de navolging er van binnen de grenzen van het voor de bezoeker mogelijke moeten liggen. Boven wezen wij er op, dat deze grenzen niet zuiver financieel getrokken worden.

ad 2. Bezien wij het voorbeelddorp als methode van groepsgewijze voorlichting van de deelnemende bedrijven, waarbij wij speciaal op Kerkhoven zullen letten, dan bieden de voorlopige resultaten meer zekerheid omtrent de afloop eerder dan bij het onder 1. behandelde zouden wij definitieve conclusies durven trekken.

Hoewel de toekomst zal moeten leren, hoe groot de gemaakte vorderingen uiteindelijk zullen zijn, geeft de huidige stand van zaken al enige fingerwijzingen. Op de eerste plaats zijn er de materiële, technische verbeteringen, de bedrijfsgebouwen, de inrichting er van, de veestapel (zowel kwantitatief als kwalitatief) en het gehele bedrijfsplan. Een tweede, veel belangrijker grondslag voor de uiteindelijke afloop is de positieve instelling van de boeren tegenover het verbeteringsplan. Het inzicht in de waarde er van is verdiept en vooral: men heeft de eerste feitelijke stappen gezet op een nieuwe weg. Hoewel men ook vroeger het nieuwe in de landbouw wel ongeveer kende en ook bij stukjes en beetjes in toepassing bracht, was de grondtoon der bedrijfsvoering traditioneel. Thans heeft men een welomschreven plan te verwezenlijken en moet men het bedrijf met zijn onderdelen doelbewust gaan leiden. Deze wijziging van instelling, die wij reeds eerder een activering van het potentieel aanwezige noemden, heeft zich bij een groot deel der Kerkhovense boeren voorgedaan. (Een dergelijke verandering valt ook in Rottevalle waar te nemen ten aanzien van de varkens- en kippenhouderij). Zij is de beste garantie, dat men op de ingeslagen weg zal voortgaan.

Deze tot nu toe bereikte en de te verwachten resultaten zijn voldoende aanleiding om herhaling van deze wijze van voorlichting ernstig te overwegen. Men dient dan na te gaan, welk element in deze methodiek de voornaamste drager is van deze resultaten. Hoe kwam men tot de wijziging der opvattingen van deze boeren? Het antwoord op deze vraag is reeds meermalen gegeven. De voornaamste betekenis ligt in de groepsgewijze aanpak. Een zeer belangrijk element van deze aanpak is, dat men hier breekt met de bij velen bewust of onbewust levende gedachte, dat het voldoende zou zijn de boer het nut van bepaalde verbeteringen te laten zien, om te bereiken, dat hij er in feite toe zal overgaan. Vele remmingen, vaak gelegen in de groep of in de neiging van de enkeling niet af te wijken van het groepsgedrag, zijn oorzaak van het feit, dat op bepaalde inzichten geen concrete daden volgen. Het traditionele in de bedrijfsvoering is in wezen juist gelegen in het collectieve karakter, dat wil zeggen, in het ontleend zijn aan de groep. Wil men dit veranderen, dan kan men ofwel het individu gedeeltelijk losmaken uit de groep, ofwel men kan trachten de instelling en het gedragsspatroon van de groep te wijzigen. Het eerste is moeilijk, mede vanwege de vereenzamingsproblematiek, die wij reeds bespraken. Het laatste is uit maatschappelijk oogpunt een veel betere weg, die als voordeel heeft, dat ook de zwakkere, hij die het wellicht het meest nodig heeft, de minder zelfstandige, de meest groepsgebondene, in de vaart van de groep wordt meegenomen.

Wil men overgaan tot het stichten van nieuwe voorbeeld-dorpen, waarin men de groepsvoorlichting op de voorgrond stelt (een andere naam ware dan wellicht gewenst), dan dient men met verschillende factoren en omstandigheden rekening te houden waarvan we noemen: de keuze der deelnemers, de leiding, de aard der verbeteringen en het inschakelen van de vrouw en de verbeteringen op huishoudelijk gebied.

a. Wat de keuze der deelnemers betreft: het verdient bij deze methodiek aanbeveling uit te gaan van een gehele, reeds bestaande groep. Vormt men een nieuwe groep van verschillende individuele boeren, genomen als enkelingen uit een of meer andere groepen, dan zou men zich de reeds genoemde voordelen van de groepsvoorlichting wellicht voor een groot deel zien ontgaan. Dit geldt in ieder geval voor die gebieden, waar de groepsgebondenheid in het algemeen vrij groot is. Daar immers bestaat het gevaar, dat de banden met de oude en blijvende groepen de afzonderlijke boer blijven vasthouden. Men mag de bedrijfsvoering nu eenmaal niet los zien van de sociale structuur van de gemeenschap, waarbinnen zij wordt uitgeoefend! Steeds zal blijken, dat veranderingen in die bedrijfsvoering haar weerslag zullen hebben op het gehele gedragspatroon van de groep. Het verdient daarom aanbeveling het nieuwe ingang te doen vinden en te integreren in een mee-veranderende totaliteit, die het nieuwe op haar beurt zal kunnen ondersteunen. Dit geeft de beste waarborgen, dat het er een blijvend onderdeel van zal vormen.

In streken, waar de groepsgebondenheid geringer is zal aansluiting bij bestaande groepen wellicht minder noodzakelijk zijn. Toch zouden wij ook daar het voordeel zo groot achten, dat aansluiting bij een reeds bestaande eenheid te prefereren valt.

In beide gevallen, brengt deze methode het onmiskenbare voordeel mee, dat men eerder de aarzelende, enigszins wantrouwige boer voor het plan wint. In de regel zal hij niet neen willen zeggen tegen de groep waarvan hij deel uitmaakt en die zich achter het plan heeft geschaard: Kerkhoven heeft ons kunnen leren hoe blij men achteraf is te hebben meegedaan.

b. Hoe meer men aansluiting zoekt bij een bestaande, levende groep, des te subtieler zal men te werk moeten gaan bij de keuze van de leiding. Vooreerst de leiding van de deskundigen, wier hulp bij het opstellen en uitvoeren van het bedrijfsplan zeer nuttig, voor velen zelfs noodzakelijk is. Deze personen moeten echter niet slechts deskundig zijn, zij moeten ook als persoon door de groep worden aanvaard. Een enkeling kan de voorlichting en leiding van een buitenstaander nog wel aanvaarden, ook al is hij slechts matig ingenomen met diens persoon, als de deskundigheid op het betreffende gebied maar wordt aanvaard. Een groep echter zal veel moeilijker over bezwaren van de persoon heen-stappen en niet licht de deskundige leiding aannemen van iemand die zij als mens niet volledig accepteren.

Belangrijker nog lijkt ons de eigen leiding van de groep van binnen uit. Wil men als buitenstaander bepaalde veranderingen in een groep doorvoeren, dan kan men trachten het vertrouwen van deze groep te winnen om vervolgens met de nieuwe plannen te starten. Beter is het, zo snel mogelijk te zoeken naar de leidende figuren binnen de groep, die in staat zijn de initiatieven over te nemen en aan de eigen groep door te geven. Dit biedt een veel betere garantie voor een totale verwezenlijking. Immers, hoewel in het begin de leiding van deskundigen vrij intensief kan zijn, op den duur zullen de boeren op eigen kracht verder moeten gaan. Men moet bij de keuze van de eigen leiding echter in het oog houden, dat diegenen, die de leidende functies in de gemeenschap bekleden, niet perse de leidende figuren behoeven te zijn. Dat dit voor Kerkhoven inderdaad geldt bespraken wij reeds. Het kan gevaarlijk zijn deze mensen toch met de leiding te belasten omdat men aldus gevaar loopt het wantrouwen tegen, of het onvoldoende vertrouwen in deze leiders over te dragen op het plan. Dat dergelijke moeilijkheden zich in Kerkhoven niet voordoen, is o.i. te danken aan het feit, dat de werkelijke leiding berust bij het consulentenschap, terwijl er nog geen nieuwe mensen zijn, die tegen de formele "leiders" voor zichzelf dit gezag opeisen. Men zal er echter in Kerkhoven voor dienen te zorgen, de leiding aan de groep terug te geven, alvorens de consultant en zijn staf zich terugtrekt.

c. Wat de aard der feitelijke verbeteringen betreft zal men zich in eerste instantie vanzelfsprekend richten op de punten die het dringendst verbetering behoeven. De deskundige leiders zullen (na onderzoek) het best kunnen bepalen welke deze punten zijn. Maar vrijwel even belangrijk is het, aansluiting te zoeken bij de gevoelde behoefte van de boeren. Men heeft dit in de beide voorbeelddorpen geenszins verwaarloosd. Het feit evenwel, dat in Kerkhoven zoveel aandacht moest worden besteed aan verbouwingen die de boeren zelf niet zo noodzakelijk achtten, heeft aan het enthousiasme van deze mensen geen goed gedaan.

d. Een speciaal punt bij de opzet der voorbeelddorpen is de aandacht voor de boerin en de huishouding. Reeds in hoofdstuk I hebben wij stilgestaan bij de positie van de vrouw. Wij wezen er op, dat de relatief grotere gebondenheid van de Kerkhovense boerin en dochter aan het bedrijf een belemmering betekent voor het ontstaan van een grotere openheid en belangstelling naar buiten van de gezinnen en van de gehele groep. Ook binnen de gezinnen blijft de belangstelling gemakkelijk gericht op de traditionele arbeid op het bedrijf. Uit verschillende gesprekken, die wij met de boerinnen mochten voeren, werd ons duidelijk, van hoe grote invloed de veranderende positie van de vrouw op het bedrijf is geweest. Er is ontegenzeggelijk het een en ander veranderd. Door de toenemende ontwikkeling en de nieuwe technische mogelijkheden werden de behoeften van de huisvrouw langzaamaan gewijzigd en uitgebreid.

Was het vroeger vooral het bedrijf dat telde, in toenemende mate gaat thans het gezin zijn eigen rechten opeisen en het zijn deze grotere eisen, die de boer vaak noodzaken naar nieuwe wegen te zoeken om aan deze eisen te beantwoorden. Ook het voorbeeldorp schept weer nieuwe mogelijkheden voor de huisvrouw en het is van het allergrootste gewicht, dat men de verbeteringen op het bedrijf expliciet heeft gekoppeld aan een gelijktijdige verbetering in het huishouden. Men heeft op vaak kunstige wijze het werk van de boerin veranaangenaamd en vergemakkelijkt en haar daardoor nieuwe tijd geschonken voor haar gezin. Nieuwe tijd en nieuwe aandacht. Dat men hiermee heeft aangesloten bij een reeds lang sluimerend verlangen van de huisvrouwen, bleek ons duidelijk uit het grote enthousiasme, waarmee de vrouwelijke excursisten de verbeteringen bezagen. Het is ook in dit verband, dat wij het betreuren, dat Rottevalle niet meer kleinere, eenvoudige keukenverbeteringen te zien geeft, verbeteringen, waaraan zeker behoefte bestaan, terwijl de thans uitgevoerde projecten door hun omvang en kosten juist voor die boerinnen, die er de meeste behoefte aan hebben, weinig mogelijkheid tot navolging bieden.

Het is in dit verband wellicht tekenend, dat een van de boeren, die weigerde mee te doen, thans is overgegaan tot verbetering van zijn woning, een feit, dat de deelnemers vanzelfsprekend grote deugd doet.

Het zou aanbeveling verdienen over enige tijd nauwkeurig na te gaan, van welke betekenis de veranderingen in de huishouding voor het gehele gedragsspatroon van deze gezinnen blijkt te zijn. Dat deze betekenis zeer groot is, daar twijfelen wij geen ogenblik aan. Overigens zal de verbetering in de bedrijfsvoering op haar beurt de mogelijkheid scheppen aan de veranderende eisen binnen de huishouding tegemoet te komen. Het is een verdienste van het voorbeeldorp deze wisselwerking in gang gezet te hebben en het lijkt ons vanzelfsprekend, dat men ook bij volgende voorbeelddorpen hieraan ruime aandacht zal schenken. Evenzoer als bij de bedrijfsverbetering zal het dan nuttig zijn aansluiting te zoeken bij de bestaande wensen van de boerin.

Tenslotte vermelden wij hier enkele ervaringen, die wellicht van nut kunnen zijn voor het verdere werk.

Het is opmerkelijk - de haast waarmee het een en ander diende te geschieden maakt dit begrijpelijk - dat men bij de opzet en het maken der plannen geen contact heeft opgenomen met diegenen, die uit hoofde van hun beroep geacht kunnen worden de groep, waarmee men ging werken, te kennen. Ook daar, waar deze kennis wellicht geringer zou blijken te zijn dan men had mogen hopen, is het nuttig een dergelijk contact op te nemen. Een aantal kostbare inlichtingen kan men van hen in ieder geval verwachten. Daarenboven is de mogelijkheid aanwezig, dat men, door hen te passeren, hen ook enigermate kwetst. In ieder geval mist men aldus de kans hen in te schakelen in de totale sfeer van het voorbeeldorp; immers, heeft men wel contact met hen opgenomen

en hun belangstelling voor het project gewekt, dan is de kans ook groter, dat zij in hun eigen contacten met deze mensen het voorbeeldorp anders bezien, waardoor het slechts aan betekenis kan winnen.

Het is waarschijnlijk aan te bevelen, dat deze contacten door anderen dan de voorlichtingsdienst zelf worden gelegd. Dit zou dan dienen te geschieden tijdens een voor-onderzoek, dat o.i. beslist dient vooraf te gaan aan de uitvoering van het plan. Dit is het voornaamste punt, waarop wij nog wilden wijzen.

Wij hopen nl. te hebben aangetoond van hoe groot gewicht een grondige kennis van de sociale structuur en de mentaliteit van de bevolking is, om tot een adaequate opzet van het plan te komen.

In dit onderzoek zal men vooral aandacht dienen te besteden aan de gezagspatronen in de groep, waarbij de bovengenoemde autoriteiten een belangrijke inlichtingenbron kunnen vormen, maar ook de boeren zelf. Hoewel het ons tijdens de enquête practisch onmogelijk bleek hierover inlichtingen te verkrijgen, bleek ons later, toen wij wat meer waren vertrouwd geraakt met de verhoudingen, dat het zeer wel mogelijk is, hierover goede inlichtingen te verkrijgen.

Een laatste punt, waarop wij nog dienen te wijzen, is de noodzaak, alvorens men met het plan begint, te beschikken over een beeld van de financiële situatie der afzonderlijke deelnemers. Gecombineerd met onze kennis van deze mensen zal dit kunnen voorkomen, dat bepaalde mensen onverantwoorde hoge investeringen doen, waardoor een bepaald bedrijf geheel scheef wordt getrokken. Dit laatste zal vooral van belang zijn in de propagandacentra, waar de afzonderlijke investeringen uit den aard der zaak zoveel hoger liggen dan in de "ontwikkelingscentra".

Het vooropstellen van de groepsvoorlichting betekent niet, dat men geheel moet afzien van het propagandistisch effect van een dergelijk voorbeeldorp. Wel moet men zich bij de opzet der dorpen en bij de keuze der middelen realiseren, welk doel men nastreeft. Zo kan men bij de aan te brengen verbeteringen denken aan enkele meer spectaculaire zaken, die de aandacht en de belangstelling van anderen opwekken; men kan later door excursies de propagandistische werking versterken. Maar men blijve zich bewust van het hoofddoel en genoemde propagandamiddelen zullen daaraan geen afbreuk mogen doen. Zo kwamen, onder druk van de subsidiegever, de excursies in Kerkhoven o.i. op een ontijdig moment. Er was daar nog weinig geschied, wat zich voor bezichtiging leende. Omdat de Kerkhovense boer eerder geloof schijnt te hechten aan critiek op het voorbeeldorp dan aan lofprijzingen (men had ook zelf liever iets anders gedaan dan het bouwen van die "steenhopen"), hebben de excursies het enthousiasme onder de boeren niet vergroot.

Een laatste belangrijke vraag dient nog te worden beantwoord. Wat zal het (geheel of gedeeltelijk) ontbreken van subsidies voor consequenties meebrengen ten aanzien van de opzet der voorbeeld-dorpen?

Hoe dachten de deelnemers zelf over dit punt? In Rottevalle zeiden velen te hebben meegedaan vanwege de subsidie. Was deze er niet geweest, dan had deelneming voor hen weinig betekenis gehad. Zij zouden, op een gegeven moment, de verbeteringen op eigen gelegenheid hebben aangebracht, maar over het algemeen zou men er dan minder geld hebben ingestoken. Door deze subsidie kon men het wat degelijker, wat beter en ruimer uitvoeren. Ofwel het geld had ontbroken en dan was de zaak riet doorgegaan. Anderen waren minder beslist in hun antwoorden, maar de grote plaats, die de subsidie in het gesprek innam en vooral het feit, dat de voordelen van intensieve voorlichting niet of slechts op het tweede plan werden genoemd, bevestigde de indruk, dat vanuit de meeste boeren niet alleen door de subsidie werden aangelokt, maar ook om de subsidie hebben meegedaan. Men moet dit begrijpen uit de opzet. Men koos boeren, die lid waren van de bedrijfsvereniging. Deze werden reeds zeer intensief voorgelicht. Over het algemeen verkeren deze deelnemende boeren in de mening, dat aan hun bedrijfsvoering, over het geheel genomen, misschien wel iets valt te veranderen, maar nauwelijks iets te verbeteren is. Het enige voordeel, dat tegenover de verplichtingen restte, was de subsidie.

Daarenboven waren de voorgestelde projecten over het algemeen vrij kostbaar. Hoe kostbaar, moge blijken uit het feit, dat vele boeren nu, na een jaar te hebben meegedaan, verklaren, dat zij zelfs nu zonder subsidie de aangebrachte verbetering niet zouden hebben gewaagd. Een uitzondering moet worden gemaakt voor de verbetering van de stallen op het punt van ventilatie en verlichting, de varkens- en de kippenhokken.

In Kerkhoven was de situatie anders, ingewikkelder. Het was door het karakter der bevolking trouwens niet steeds gemakkelijk de desbetreffende antwoorden op hun waarde te schatten. Vervolgens was de reden, waarom men heeft meegedaan, niet steeds dezelfde als wat men later als het grootste voordeel van het plan zag. Dit geldt uiteraard vooral voor die boeren, die terwille van de groep hebben meegedaan, diegenen dus, die niet achter wilden blijven.

Vrijwel alle boeren noemden als het grote voordeel: de intensieve voorlichting, grondonderzoek als basis voor doelmatige bemesting, melkcontrôle om te komen tot productieve melkkoeien en daarnaast de bijzondere voorlichting op talrijke punten, zoals onkruid- en ziektebestrijding, doelmatige veevoeding, e.d. De subsidie kwam vrijwel steeds op het tweede plan. "Dat is allemaal wel mooi en goed, maar uiteindelijk moet het van je vee en de grond komen". Meermalen zei men liever geen subsidie voor verbouwingen te hebben gehad, omdat men ook eigen geld moest investeren.

Van de rentabiliteit daarvan was men niet steeds overtuigd: men had moeilijkheden met de verpachter of men schrok er voor terug zoveel geld in het bedrijf te steken, dat spoedig aan een zoon zou worden overgedaan, die dan weer met die extra nieuwe hoge lasten zou zitten. Dat men zozeer de nadruk legde op de voorlichting kan mede veroorzaakt zijn door het feit, dat de R.L.V.D. steeds op dit aambeeld hamerde. Toch was het geen napraterij en zoal overgenomen, dat toch met overtuiging.

De mogelijkheid een voorbeeldorp te stichten zonder of met weinig subsidie, werd door de meesten dan ook gunstig beoordeeld. "Maar dan zonder die dure verbouwingen ...". Anderen merkten echter op, dat er iets aantrekkelijks moest zijn om het begin te maken. Inderdaad was de reden, waarom men aanvankelijk wilde meedoen, niet steeds in de grotere voorlichting gelegen. Er waren verschillende boeren, die er zelf niet zoveel voor voelden en slechts meededen om niet achter te blijven. Verschillende anderen stonden wantrouwig tegenover het gehele plan, ook tegenover de subsidie (waarom zouden ze die geven?). Zij gingen slechts mee in zee, omdat de anderen tenslotte in hetzelfde schuitje voeren. Maar zeker was ook de subsidie niet zonder betekenis. Het was die subsidie, die het eerst de aandacht trok. Als er wat te verdienen viel, wilde men er bij zijn. Dit gaf een zekere steun aan het begin. Men had nu iets, de moeite waard om over te praten en te vergaderen. En van lieverlee kwam alles tot zijn ware proporties en ging men inzien, dat de aanvankelijk vrijwel over het hoofd geziene voorlichting nog het belangrijkste was. Men ging voelen, dat er niet alleen subsidie, maar ook eigen geld mee gemoeid was.

Bovenstaande beschouwingen, ontleend aan de gesprekken met de deelnemers, zijn niet bijzonder verrassend. Het is immers begrijpelijk, dat de subsidie een essentieel element vormt, indien men wenst te komen tot het doen van belangrijke, veel geld vragende investeringen, terwijl de subsidie minder betekenis heeft, als men alleen de bedrijfsvoering tot voorwerp van verbetering neemt. In dit laatste geval zal het echter nog een moeilijkheid vormen de boeren voor een plan te winnen, zonder de honingpot van de subsidie te hanteren. Ongetwijfeld zullen er middelen te vinden zijn, door aansluiting te zoeken bij activerende elementen uit bestaande groepen. Men zal dan echter dienen te komen tot een opsporen van de wezenlijke leiders, om samen met hen de andere boeren voor het plan te winnen. In ieder geval moet worden vermeden, dat slechts een deel van de groep - en dan wellicht juist de betere boeren - aan het plan deelneemt.

Voor zover de huidige stand van zaken en de tot nu toe bereikte resultaten een beoordeling mogelijk maken, menen wij voor de landbouwvoorlichtingsdienst het meeste nut te zien in de methode der groepsvoorlichting. Het is een gelukkige omstandigheid, dat juist dit aspect van de voorbeelddorpen mogelijkheden biedt zonder of althans met een betrekkelijk gering subsidiebedrag. Maar de voorbereiding en de opzet van nieuwe voorbeelddorpen zal dan met des te meer zorg moeten geschieden.

Rottevalle
Staat 1

BEDRIJFSVERKADELING

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijven	Gemidd. aantal kavels per bedrijf	Gemidd. kavel- grootte in ha	Aantal bedrijven met				Percentage der kavels		Percentage v.d. opp.cult.grond	
				1-2	3-5	6-8	9	500 m	5 km	500 m	5 km
				kavels				van huis		van huis	
1-5	6	3,1	1,00	1	5	-	-	53	5	61	11
5-10	5	3,2	2,29	2	2	1	-	75	6	83	7
10-15	5	5,6	2,37	1	1	3	-	29	7	50	5
15-25	6	5,0	4,09	-	4	1	1	54	10	80	7
≥25	6	3,0	9,46	1	5	-	-	61	6	82	2
Totaal	28	4,0	3,74	5	17	5	1	51	7	75	5

Rottevalle
Staat 2

PACHT EN EIGENDOM

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrij- ven	Bedrijfs- gebouwen in eigen- dom	Oppervlakte cultuurgrond		
			in eigen- dom	gepacht met gebouwen	los gepacht
			in % v.d. totale oppervlakte cultuurgrond		
1-5	6	6	32	-	68
5-10	5	2	21	61	18
10-15	5	4	43	18	39
15-25	6	5	74	11	15
≥25	6	5	67	13	20
Totaal	28	22	60	20	20

Rottevalle
Staat 3

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrij- ven	Grasland in % v.d. cultuur- grond	Gemiddeld aantal melkkoeien		Gemiddeld aantal		
			per 100 ha grasland	per bedrijf	mest- varkens	fok- zeugen	leg- kippen
			per bedrijf				
<u>Hele dorp</u>							
1-5	71	88	184	4,3	1,3	0,2	36
5-10	36	90	141	9,1	1,9	0,9	28
10-15	16	88	129	14,4	8,3	0,9	25
15-25	10	88	115	20,1	1,4	2,9	6
≥25	7	82	136	32,6	2,7	1,3	2
Totaal	140	87	140	9,3	2,3	0,7	29
<u>Voorbeeld- centrum</u>							
1-5	6	86	196	5,3	0,8	0,7	64
5-10	5	92	166	11,2	2,6	1,2	3
10-15	5	86	135	15,4	2,6	1,0	7
15-25	6	87	126	22,5	0,3	1,8	-
≥25	6	86	139	34,2	2,2	1,5	-
Totaal	28	87	140	18,0	1,6	1,2	19

Rottevalle
Staat 4

GEBRUIK VAN HET GRASLAND

Grootte- klasse in ha	Gemidd. opp.gras- land per bedrijf in ha	Oppervl.grasland gemaaid				Aantal bedrijven, toepassend				Stikstof- bemesting in kg N per ha grasland
		voor hoofen	voor in- kuilen	voor machi- naal drogen	to- taal	dag- rant- soen- bewei- ding	intens. omwei- ding	gewone stands- bewei- ding	bewei- dings- methode onbe- kend	
		in % van de totale oppervlakte grasland				in % van het totaal aantal bedrijven				
Hele dorp										
1-5	2,33	84	50	4	138	40	38	34	1	94
5-10	6,43	78	52	5	135	39	42	44	-	92
10-15	11,18	76	49	5	130	25	31	56	-	91
15-25	17,85	59	48	13	120	30	20	40	10	85
≥25	24,01	55	51	13	119	43	43	29	-	110
Totaal	6,59	71	50	8	129	37	36	39	1	95
Voorbeeldcentrum										
1-5	2,88	99	39	-	138	67	50	-	17	101
5-10	6,74	79	59	8	146	80	40	40	-	95
10-15	11,23	83	50	13	146	40	40	20	-	112
15-25	18,19	70	47	16	133	67	17	17	17	162
≥25	23,29	62	48	15	125	33	17	50	-	112
Totaal	12,71	71	48	14	133	57	32	25	7	124

Rottevalle
Staat 5

GEBRUIK VAN HET BOUWLAND

Grootte- klasse in ha	Oppervlakte bouwland in % van de oppervlakte cult.grond	Granen			Hakvruchten			Stoppel- gewassen
		Totaal	Rogge	Haver	Totaal	Aard- appelen	Voeder- bieten	
		in % van de totale oppervlakte bouwland						
<u>Hele dorp</u>								
1-5	12	42	16	25	57	26	31	23
5-10	16	39	18	21	60	29	31	32
10-15	12	47	24	23	52	24	27	23
15-25	12	47	12	27	51	20	31	12
≥25	18	33	9	20	67	26	41	9
Totaal	13	41	15	23	58	25	33	19
<u>Voorbeeldcentrum</u>								
1-5	14	20	10	10	77	38	39	20
5-10	8	36	16	20	64	27	37	40
10-15	14	44	23	21	52	23	28	29
15-25	13	41	13	28	59	25	34	31
≥25	14	36	2	20	64	20	44	12
Totaal	13	38	10	22	61	23	38	22

Rottevalle
Staat 6

ARBEIDSBEHOEFTE

Grootte- klasse in ha	Arbeidsbehoefte in standaarduren		Arbeidsbehoefte voor				
	per bedrijf	per ha cultuur- grond	bouwland	grasland	tuinland	rundvee	overig vee
			in % van de totale arbeidsbehoefte				
Hele dorp							
1-5	2.025	765	9	18	1	58	14
5-10	4.375	615	9	23	-	57	11
10-15	7.300	575	11	24	-	54	11
15-25	10.300	505	12	25	-	55	8
≥25	16.175	550	19	21	-	55	5
Totaal	4.525	600	12	22	0	56	10
Voorbeeldcentrum							
1-5	2.650	840	10	17	1	55	17
5-10	5.000	685	7	22	0	62	9
10-15	7.650	580	13	24	-	55	8
15-25	11.050	535	14	25	-	56	5
≥25	15.800	555	15	22	-	59	4
Totaal	8.575	580	13	23	0	58	6

Rottevalle
Staat 7

BEDRIJFSINRICHTING EN OPENBARE NUTSVOORZIENINGEN

Grootte- klasse in ha	Totaal aantal bedrijven	Aantal bedrijven met							
		groen- voeder silo	electr. weide- afrast.	verharde mest- plaat	gier- kelder	kracht- stroom	behoefte aan kracht- stroom	tele- foon	behoefte aan telefoon
1-5	6	2	4	3	6	-	-	-	1
5-10	5	1	5	4	5	2	-	1	2
10-15	5	4	4	3	5	2	-	3	1
15-25	6	3	4	4	6	3	1	5	-
≥25	6	6	3	6	6	5	1	4	1
Totaal	28	16	20	20	28	12	2	13	5

Rottevalle
Staat 8

BEDRIJFSHOOFDEN EN ECHTGENOTEN

Enkele demografische gegevens

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijfs- hoofden	Gemiddelde leeftijd			Gevallen van be- drijfsaan- vaarding na het huwelijk	Aantal echt- genoten	Gemidd. leeftijd der echtgenoten	
		thans	bij huwelijk	bij be- drijfs- aanvaar- ding			thans	bij huwelijk
1-5	6	55	25	34	4	5	53	23
5-10	5	45	25	29	3	5	44	24
10-15	5	47	27	29	2	5	45	25
15-25	6	41	27	27	-	4	42	28
≥ 25	6	40	25	26	1	6	39	27
Totaal	28	46	26	29	10	25	44	25

Rottevalle
Staat 9

AANTAL EN GROOTTE DER GEZINNEN

Grootte- klasse in ha	Aantal gezin- nen 1)	Aantal kinderen			Aantal gezinnen met			
		totaal	per gezin	per vol- groeid gezin 2)	0-1	2-4	5-7	8 of meer
1-5	6	22	3,7	3,6	-	5	1	-
5-10	5	28	5,6	5,3	-	2	2	1
10-15	5	17	3,4	4,7	1	2	2	-
15-25	5	11	2,2	2,3	1	4	-	-
≥ 25	6	20	3,3	-	-	5	1	-
Totaal	27	98	3,6	3,9	2	18	6	1

1) Bedrijfshoofd gehuwd of gehuwd geweest.

2) Echtgenote ≥ 45 jaar.

Rottevalle
Staat 10

VOORMALIG BEROEPSMILIEU VAN BEDRIJFSHOOFDEN EN ECHTGENOTEN

Grootte- klasse in ha	Bedrijfshoofden			Echtgenoten		
	Totaal aantal	waarvan		Totaal aantal 1)	waarvan	
		vader uit boerenmilieu	moeder		vader uit boerenmilieu	moeder
1-5	6	4	1	6	3	3
5-10	5	3	3	5	1	1
10-15	5	3	3	5	2	1
15-25	6	6	4	5	4	3
≥25	6	6	5	6	4	6
Totaal	28	22	16	27	14	14

1) Inclusief overleden echtgenoten

Rottevalle
Staat 11

BEROEPEN DER ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Grootte- klasse in ha	Ongehuwde zoons				Gehuwde zoons				
	Totaal aantal	waarvan werkzaam			To- taal aan- tal	waarvan werkzaam			
		op ouderlijk bedrijf	als landar- beider	buiten de landbouw		als zelfstandig boer	als boer + land- arbeider	als landar- beider	buiten de landbouw
1-5	2	1	1	-	6	-	2	-	4
5-10	5	4	1	-	1	-	-	1	-
10-15	6	5	-	1	1	-	-	1	-
15-25	2	2	-	-	-	-	-	-	-
≥25	-	-	-	-	2	1	-	1 1)	-
Totaal	15	12	2	1	10	1	2	3	4

1) Op ouderlijk bedrijf

Rottevalle
Staat 12

ONDERWIJS VAN BEDRIJFSHOOFDEN

Grootte- klasse in ha	Bedrijfshoofden					
	Totaal aantal	met als hoogste vorm 1) van landbouwonderwijs:			zonder landbouw- onderwijs	met niet- agrarisch onderwijs
		L.W.S.	A.L.C.	vakcur- sus(sen)		
1-5	6	-	1	1	4	-
5-10	5	-	4 (2)	1 (1)	-	1
10-15	5	2 (2) ²⁾	2 (1)	-	1	1
15-25	6	4 (3)	2 (1)	-	-	-
≥25	6	5 (5)	1 (1)	-	-	3
Totaal	28	11 (10)	10 (5)	2 (1)	5	5

1) Als rangorde van afnemende belangrijkheid werd aangehouden

L.W.S. (Landbouwwinterschool)

L.L.S. (Lagere landbouwschool)

A.L.C. (Algemene landbouw cursus)

Vakcursussen, zoals melkers-, pluimvee cursus en cursussen
in aardappelselectie, veekennis, boekhouden, e.a.

2) Tussen haakjes toegevoegd het aantal bedrijfshoofden, dat
behalve de onderwijsvorm van de betreffende kolom ook nog
een of meer andere vormen van landbouwonderwijs of niet-
agrarisch onderwijs heeft genoten.

Rottevalle
Staat 13

ONDERWIJS DER ZOONS

Grootte- klasse in ha	Zoons van 15 jaar en ouder					
	Totaal aantal	met als hoogste vorm 1) van landbouwonderwijs:			met niet- agrarisch onderwijs	zonder verder onderwijs
		L.W.S.	L.L.S.	A.L.C.		
1-5	8	-	1	4 (2)	1	2
5-10	6	1 (1) ²⁾	2 ³⁾	2 (2)	1	-
10-15	6	2 (2)	1	1	2	-
15-25	2	1 (1)	-	-	1	-
≥25	3	1 (1)	1 (1)	-	1	-
Totaal	25	5 (5)	4 (1)	7 (4)	6	2

1) zie noot 1 staat 12.

2) " " 2 " 12.

3) van wie 1 met tuinbouwvak school.

Kerkhoven
Staat 14

BEDRIJFSVERKAVELING

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijven	Gemidd. aantal kavels per bedrijf	Gemid- delde kavel- grootte in ha	Aantal bedrijven met				Percentage der kavels		Percentage v.d. opp. cult. grond	
				1-2	3-5	6-8	≥9	<500 m	≥5 km	500 m	≥5 km
				kavels				van huis		van huis	
1-5	3	3,0	1,26	1	2	-	-	33	-	41	-
5-8	5	5,2	1,33	-	2	3	-	69	4	70	3
8-10	8	4,6	1,97	-	6	2	-	62	5	68	5
10-12	5	5,4	1,96	-	3	1	1	56	4	65	5
≥12	4	5,8	2,57	-	2	1	1	61	4	54	14
Totaal	25	4,9	1,89	1	15	7	2	60	4	63	7

Kerkhoven
Staat 15

PACHT EN EIGENDOM

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijven	Bedrijfs- gebouwen in eigendom	Oppervlakte cultuurgrond		
			in eigendom	gepacht met gebouwen	los gepacht
			in % van de totale oppervl. cult. grond		
1-5	3	2	68	24	8
5-8	5	4	79	11	10
8-10	8	7	75	11	14
10-12	5	3	53	35	12
≥12	4	4	92	-	8
Totaal	25	20	74	15	11

Kerkhoven
Staat 16

GEBRUIK VAN HET BOUWLAND

Grootte- klasse in ha	Opp.bouw- land in % v.d. opp. cult.gr.	Granen					Hakvruchten				Erw- ten	Stoppel- gewassen
		To- taal	Rogge	Haver	Gerst	Mais	To- taal	Aard- appel.	Voed. biet.	Suik. biet.		
		In % van de totale oppervlakte bouwland										
1-5	48	75	28	30	17	-	25	13	12	-	-	45
5-8	46	73	23	21	14	2	27	11	11	5	-	43
8-10	40	73	31	21	10	1	23	13	9	1	4	45
10-12	48	68	26	26	14	2	27	12	8	7	5	29
≥12	41	68	29	18	20	1	25	10	7	8	7	46
Totaal	43	71	28	22	14	1	25	12	9	5	4	41

Kerkhoven
Staat 17

VEEBEZETTING

Grootte- klasse in ha	Grasland + kunstweide in % van de oppervlakte cultuurgrond	Gemiddeld aantal melkkoeien			Gemiddeld aantal		
		per 100 ha		per bedrijf	mest- varkens	fok- zeugen	leg- kippen
		gras- land	gras- + bouwland		per bedrijf		
1-5	52	97	186	3,7	2,7	3,0	153
5-8	53	71	132	4,8	2,8	2,0	126
8-10	60	73	121	6,6	3,6	4,5	107
10-12	51	63	122	6,6	4,0	5,6	123
≥12	58	60	103	8,8	5,5	4,0	148
Totaal	56	68	121	6,2	3,7	4,0	126

Kerkhoven
Staat 18

GEBRUIK VAN HET GRASLAND

Grootte- klasse in ha	Gemid- delde oppervl. grasland p.bedrijf in ha	Oppervlakte grasland gemaaid			Aantal bedrijven, toepassend			Stik- stofbe- mesting in kg N per ha grasland
		voor hooien	voor inkuilen	totaal	dagrant- soenbe- weiding	intens. omwei- ding	gewone stands- beweiding	
		in % v.d. tot.opp.grasland			in % v.h. tot.aantal bedr.			
1-5	1,96	39	-	39	33	100	-	107
5-8	3,64	46	5	51	40	40	60	69
8-10	5,47	36	4	40	25	50	38	73
10-12	5,40	26	3	29	20	60	100	67
≥12	8,50	32	-	32	25	75	75	64
Totaal	5,15	35	3	38	28	60	56	70

Kerkhoven
Staat 19

BEDRIJFSINRICHTING EN OPENBARE NUTSVORZIENINGEN

Grootte- klasse in ha	Totaal aantal bedrijven	Aantal bedrijven met									
		groen- voeder- silo	electr. weide- afras- tering	verharde mest- plaat	gier- kelder	maïs- droogren	electr. verlich- ting kippenhok	kracht- stroom	behoefte aan kracht- stroom	tele- foon	behoefte aan telefoon
1-5	3	-	2 (1)	2 (2)	3	1	3	-	-	-	-
5-8	5	3 (3) ¹⁾	3 (2)	5 (4)	5	4	5	-	1	1	2
8-10	8	5 (5)	5 (2)	4 (4)	8	4	8	5	1	-	1
10-12	5	-	4	1 (1)	5	1	4	4	-	1	-
≥12	4	2 (1)	3 (1)	2 (1)	4	2	4	4	-	1	2
Totaal	25	10 (9)	17 (6)	14 (12)	25	13	24	13	2	3	5

1) Tussen haakjes toegevoegd het aantal silo's enz. aangelegd met subsidie van de Dienst Kleine Boeren.

Kerkhoven
Staat 20

BEDRIJFSHOOFDEN EN ECHTGENOTEN

Enkele demografische gegevens

Grootte- klasse in ha	Aantal bedrijfs- hoofden	Gemiddelde leeftijd			Gevallen van bedrijfsaan- vaarding na het huwelijk	Aantal echtgenoten	Gemiddelde leeftijd der echtgenoten	
		thans	bij huwelijk	bij bedrijfs- aanvaarding			thans	bij huwelijk
1-5	3	53	33	33	-	2	40	30
5-8	5	52	36	33	-	4	46	27
8-10	8	44	34	34	-	8	43	31
10-12	5	56	32	32	-	5	52	31
≥12	4	52	30	32	1	4	51	30
Totaal	25	51	33	33	1	23	47	30

L.E.I.

Kerkhoven
Staat 21

AANTAL EN GROOTTE DER GEZINEN

Grootte- klasse in ha	Aantal gezinnen 1)	Aantal kinderen			Aantal gezinnen met			
		totaal	per gezin	per volgroeid gezin 2)	0-1	2-4	5-7	8 of meer
					kinderen			
1-5	3	2	0,7	1,0	2	1	-	-
5-8	4	34	8,5	8,0	-	-	-	4
8-10	8	42	5,2	6,0	1	3	1	3
10-12	5	35	7,0	7,8	-	1	2	2
≥12	4	26	6,5	6,5	-	-	3	1
Totaal	24	139	5,8	6,1	3	5	6	10

1) Bedrijfshoofd gehuwd of gehuwd geweest.

2) Echtgenote ≥45 jaar.

Kerkhoven
Staat 22

BEROEPEN DER ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Grootte- klasse in ha	Totaal aantal zonen 1)	Waarvan werkzaam			Niet werkend
		thuis op bedrijf	land- of tuinarbeider	buiten de landbouw	
1-5	1 (-) ²⁾	1	-	-	-
5-8	4 (1)	1	1	2	-
8-10	6 (-)	2	1	1	2
10-12	16 (2)	9	1	3	3
≥12	5 (-)	4	-	1	-
Totaal	32 (5)	17	3	9	5

1) Waarvan het beroep bekend is.

2) Tussen haakjes het aantal gehuwde zonen.

Kerkhoven
Staat 23

ONDERWIJS DER BEDRIJFSHOOFDEN

Grootte- klasse in ha	Bedrijfshoofden					
	totaal aantal	met als hoogste vorm ¹⁾ van landbouwonderwijs				zonder verder onderwijs
		L.W.S.	L.L.S.	A.L.C.	vakcursus	
1-5	3	1 (1) ²⁾	1 (1)	-	1	-
5-8	5	1 (1)	-	1 (1)	1	2
8-10	8	-	1 (1)	3 (3)	2	2
10-12	5	-	-	3 (2)	1	1
≥12	4	-	-	4 (3)	-	-
Totaal	25	2 (2)	2 (2)	11 (9)	5	5

1) Zie noot 1 staat 12.

2) " " 2 " 12.

Kerkhoven
Staat 24

ONDERWIJS DER ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Grootte- klasse in ha	Aantal zoons						
	totaal	met als hoogste vorm ¹⁾ van landbouwonderwijs				met niet- agrarisch onderwijs	zonder verder onderwijs
		L.W.S.	L.L.S. ²⁾	A.L.C.	vakcursus		
1-5	1	-	1 (1)	-	-	-	-
5-8	4	2 (2)	1 (1)	1 (-)	-	-	-
8-10	6	-	-	-	-	-	6 ³⁾
10-12	16	2 (2)	6 (3)	2 (1)	1	1	4
≥12	5	-	3 (1)	-	-	-	2 ⁴⁾
Totaal	32	4 (4)	11 (6)	3 (1)	1	1	12 ⁵⁾

1) Zie noten bij staat 12.

2) Incl. tuinbouwvakschool.

3) Incl. 4 waarvan onderwijs onbekend.

4) Incl. 1 zonder verder onderwijs (≥ 12 ha).

5) Incl. 7 leerlingen (2 Ambachtsch., 2 L.L.S., 1 tuinbouwcursus,
1 Algem.landb.cursus, 1 Kl. Seminarie).

DE HUISHOUDING IN HET VOORBEELDDORP KERKHOVEN

(Samengesteld door de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond)

Inleiding

Bij de opzet van de voorbeelddorpen is het goed gezien, naast de bedrijfsverbeteringen ook de praktische voorlichting op huishoudelijk gebied ter hand te nemen. Een goed gevoerde huishouding kan immers tot gevolg hebben, dat een door technische verbeteringen vergroot bedrijfsinkomen een nuttige besteding krijgt. Een harmonisch evenwicht in bedrijf en huishouding zal dan ook het algemeen welzijn van het boerengezin ten goede komen.

Bij de opzet van het voorbeelddorp Kerkhoven werd uitgegaan van de gedachten om iedere huishouding afzonderlijk in haar geheel te bekijken in verband met de omstandigheden van het gezin.

Men beperkte zich dus niet tot het aanbrengen van een technische verbetering per huishouding, doch nam de gehele huishouding per boerderij onder de loupe en trachtte daarin binnen het raam van de ter beschikking staande middelen zoveel mogelijk verbeteringen tot stand te brengen.

Om een juist overzicht te krijgen van de toestand in de gezinnen der deelnemende bedrijven van het voorbeelddorp hebben wij gemeend dat een uitgebreide enquête hiervoor belangrijke gegevens zou kunnen opleveren.

De enquête is als volgt ingedeeld:

1. Gezin.
2. Algemene ontwikkeling.
3. Voeding en zelfvoorziening in de huishouding.
4. Woningtoestand.
5. Werkindeling, werkhouding, werkwijze.

Algemene samenvatting

1. Gezin

Het voorbeelddorp Kerkhoven omvat 26 gezinnen. Behalve de gezinsleden zijn er in totaal 6 personen inwonend (grootvader-grootmoeder-oom).

De meeste gezinnen kunnen zich zelf van arbeidskrachten voorzien. Er zijn dan ook 22 jongens die in het eigen bedrijf werkzaam zijn. Van de overige jongens boven 15 jaar zijn er:

- 2 jongens die een ambachtsschool volgen,
- 1 boerenknecht,
- 1 werkt bij de wegenbouw,
- 1 op studie,
- 1 tuinman,
- 4 werkzaam bij boerenorganisaties of instellingen,
- 4 in militaire dienst.

Van de 34 meisjes boven 15 jaar helpen er 20 thuis in de huishouding. Verder zijn er:

6 daghulp in het dorp	(2 in boerengezinnen
4 in burgergezinnen
3 huisnaaisters	
2 studerend	(landbouwhuishoudlerares
(M.U.L.O.
1 winkelmeisje	
1 kantoormeisje	
1 fröbelonderwijzeres	

2. Algemene ontwikkeling

Omdat dit rapport zich beperkt tot het huishoudelijk gedeelte, vestigen wij alleen de aandacht op de algemene ontwikkeling van de huisvrouw en haar dochters.

De jongere huisvrouwen hebben in het algemeen meer scholing gehad dan de oudere huisvrouwen. Toch zijn er onder deze laatsten ook verschillenden, die reeds een landbouwhuishoudcursus volgden. Van de 26 huisvrouwen hebben er 3 een tweejarige landbouwhuishoudcursus gevolgd, 6 huisvrouwen hebben een getuigschrift van een éénjarige landbouwhuishoudcursus. Velen van de huisvrouwen hebben verder via de Katholieke Boerinnenbond door allerlei cursussen ontwikkeling en kennis opgedaan.

23 huisvrouwen zijn lid van deze vrouwenorganisatie. Hoewel velen zelf niet in de gelegenheid zijn geweest huishoudonderwijs te volgen, zien zij wel het nut hiervan in en stellen zij gaarne hun kinderen in de gelegenheid huishoudonderwijs te volgen.

Van de 34 meisjes boven de 15 jaar hebben er:

- 13 diploma van een tweejarige landbouwhuishoudcursus,
- 2 een getuigschrift van een éénjarige landbouwhuishoudcursus,
- 11 een diploma van primair onderwijs, waarvan er reeds twee nu de landbouwhuishoudcursus volgen,
- 7 meisjes volgen losse naai- en kookcursussen,
- 1 meisje heeft diploma hulp in de huishouding.

Op enkele uitzonderingen na zijn alle jongeren ook lid van de Katholieke Boerinnenbond Afdeling Oisterwijk. Langs deze weg worden zij in de gelegenheid gesteld zich vooral ook op cultureel gebied te ontwikkelen. Zang, declamatie en sportcursussen beogen dit doel.

Het eigen organisatieblad, de Katholieke Boerin, wordt veel gelezen. Tijd voor het lezen van andere bladen neemt de huisvrouw weinig.

Acht gezinnen zijn geabonneerd op een vrouwenweekblad.

Negen lezen een geïllustreerd weekblad.

Vier huisvrouwen hebben een vakblad voor naaien.

Ieder gezin heeft een radio, deze gebruikt men vooral voor het weerpraatje en het landbouwnieuws. 's Zondags voor de godsdienstige oefeningen.

In de wintermaanden luistert men graag naar de programma's hersengymnastiek, hoorspelen, enz. Slechts enkele huisvrouwen luisteren naar vrouwenrubrieken. Ontspanning zoeken de ouderen in kaarten en breien, de jongeren meer in handwerken, sport en dansen.

De kinderen beneden 16 jaar zijn opmerkelijk weinig bij verenigingen aangesloten. Als reden hiervan is aan te geven dat deze kinderen meer afleiding hebben op de boerderij en al vroeg in huishouden en bedrijf ingeschakeld worden voor het verrichten van lichte werkzaamheden. Bovendien vormt de buurtschap Kerkhoven een vrij gesloten geheel, hetgeen tot gevolg heeft, dat de jeugd zich niet gemakkelijk bij kinderen van andere standen thuis voelt.

De ervaring heeft geleerd, dat technische verbeteringen op huishoudelijk gebied niet tot het beoogde resultaat leiden als zij niet gepaard gaan met huishoudelijke voorlichting van de huisvrouw.

De technische verbeteringen hebben bovendien een arbeidsbesparende invloed, waardoor voor de huisvrouw tijd vrijkomt voor vorming, ontwikkeling en ontspanning, welke de gezinssfeer ten goede komt. Vandaar dat voor de boerinnen uit Kerkhoven een cursus werd georganiseerd, waarin de huishoudelijke ontwikkeling een onderdeel vormt van de algehele vorming. Het programma luidt als volgt:

1. Wel en wee van ons gezin
 - a. De opvoeding van onze kinderen.
 - b. Vrije-tijdsbesteding.
 - c. Kleding en stoffenkennis.
 - d. Behandeling van kleding.
 - e. Breng sfeer in Uw woning.
 - f. Viering van gezinsfeesten.
2. Kracht-, tijd-, geld- en werkbesparing
 - a. In de keuken.
 - b. In woongedeelte en slaapgelegenheid.
 - c. Rationalisatie bij het werk door tijdsindeling, houding en rust.
 - d. Bij strijken en poetsen.
 - e. Onderhoud van huis en huisraad.
 - f. Verlichting en verwarming.
3. Zorg voor ziel en lichaam
 - a. Hebben wij een eigen levensovertuiging?
 - b. Wat betekent dit voor ons in opvoeding, huwelijk en gezinsleven?
 - c. Eventuele vragenbus.
 - d. Onderhoud van menselijk lichaam.
 - e. Sociaal leven op een dorp.
 - f. Ziekenverzorging met poppenspel van Cia van Boort.

4. Wat en hoe eten wij gedurende het jaar

- a. Zelfvoorziening.
Groenten, eieren, vlees, melk.
- b. Voedingswaarden.
- c. Kelder met inmaak, groenten en fruit.
- d. Voeding van het opgroeiende kind.
- e. Samenstelling van menu in zomer- en wintermaanden.
- f. Feestmaaltijd en sluitingsles.

24 huisvrouwen uit het voorbeeldorp nemen aan deze cursus deel.

Gebleken is, dat juist de grote variatie in het programma, waaraan verschillende docenten meewerken, zeer aantrekkelijk is: het enthousiasme van de deelnemers is daardoor gelijk gebleven. Reeds zijn drie groepen van lessen gegeven. Vooral het onderlinge contact tussen de huisvrouwen is bijzonder waardevol, daar uitwisseling van gedachten juist over de tot stand gebrachte verbeteringen het nut hiervan ten volle doet beseffen.

Hoewel de meisjes in hun organisatie veel mogelijkheden tot culturele ontwikkeling hebben, maken zij er nog te weinig gebruik van. Een kleine stimulans van buiten uit is reeds voldoende om ze hiertoe te brengen. Zo is er deze winter een onderling leesclubje gevormd. Enkel en doe mee aan de declamatiwedstrijd en drie meisjes gaven zich op voor de boerinnenleergang, een cursus van het ontwikkelingsinstituut van de K.N.B.T.B.

Om een goede vrije-tijdsbesteding te bevorderen is een cursus in handenarbeid georganiseerd.

3. Voeding en zelfvoorziening in de huishouding

Als Brabantse gewoonte gebruikt men in de meeste gezinnen 4 maaltijden per dag en 's winters 3 maaltijden.

De warme maaltijd kan door allen samen gebruikt worden, daar de schoolkinderen tussen de middag naar huis komen en het land niet ver van de boerderij ligt, zodat de boer ook thuis kan komen eten. De boerin neemt zelf de zorg voor de warme maaltijd op zich en laat dit nog niet graag over aan haar dochters.

De bereiding van de maaltijd maakt 's zomers en 's winters wel enig verschil. Daar men 's winters meestal in de woonkeuken de kachel aan heeft, begint men om de warmte zo goed mogelijk te gebruiken vroeg met koken. Toch dringt langzamerhand meer tot de huisvrouwen door, dat door langdurig koken veel vitamines verloren gaan en houdt men er in de praktijk ook rekening mee. De warme maaltijd bestaat meestal uit 3 gangen. Soep kookt men voor enkele dagen ineens.

Groenten worden veel uit eigen tuin gebruikt. De meest voorkomende groenten zijn: erwten, worteltjes, sla, bonen, tuinbonen, spinazie, koolsoorten, prei, spruitjes, andijvie. Asperges en witlof worden weinig geteeld.

Sla wordt in het voorjaar wel eens bijgekocht. Appelmoes en peren worden vaak in plaats van groenten gebruikt.

Vlees heeft men uitsluitend van de slacht, waarvan uitgebakken spek veel bij het middagmaal wordt gebruikt. In het najaar worden veel kippen verwerkt.

Eenmaal per week eet men bij het middageten vis of eieren.

In nagerechten heeft men niet veel variatie. Uitgesproken in die gezinnen waar de dochters er mede voor zorgen is dit opmerkelijk anders. Karnemelkseppap wordt in grote hoeveelheden gebruikt.

Gebruik van eigen producten

Melk en karnemelk wordt iedere dag gebruikt.

6 gezinnen	1 l. per persoon per dag (gemiddeld)
8 gezinnen	$\frac{3}{4}$ l. per persoon per dag
10 gezinnen	$\frac{1}{2}$ l. per persoon per dag
2 gezinnen	minder dan $\frac{1}{2}$ l. per persoon per dag

Roomboter

In vier gezinnen gebruikt men nog roomboter, in de andere alleen margarine.

Eieren

- 1 gezin eet gemiddeld per dag 2 eieren per persoon.
- 2 gezinnen eten gemiddeld per dag 1 ei per persoon.
- 1 gezin eet gemiddeld per dag geen eieren.
- De andere gezinnen 2 à 3 per persoon per week.

Slacht

In alle gezinnen worden een à twee varkens geslacht per jaar. Bij het verwerken van de slacht kent men reeds variatie van recepten, hoewel deze nog meer kan worden uitgebreid.

Enkele gezinnen kopen wekelijks soepvlees bij de slager, de andere kopen alleen maar iets van vleeswaren bij bijzondere gelegenheden.

Inmaak

Het conserveren van fruit, o.a. kersen, appels, peren, enz, wordt veel toegepast. Ook groenten worden geweekt.

- 13 gezinnen maken zuurkool en bonen in het zout in.

Brood

Zes gezinnen bakken zelf brood.

Op deze bedrijven, waar veel kippen worden gehouden, is het de gewoonte dat deze veel bij de maaltijd worden gebruikt.

Om enige variatie te brengen in het bereiden er van zijn kooklessen gegeven over het verwerken van wild en gevogelte.

Door een lezing over de verzorging van tuin en erf is ook mede het gebruik van verse groenten gestimuleerd. Een duidelijk overzicht gaf aan hoe men er zelf voor kan zorgen steeds verse groenten van eigen tuin te hebben.

4. Woningtoestand

Het Brabantse langgeveltype heeft de overhand. Binnen kent men de oude bouwstijl vaak niet meer terug, daar door verbouwingen veel is veranderd.

Van de 26 woningen zijn er 19 met een woonkeuken, de andere hebben een kleinere kookkeuken.

Naast een woonkamer hebben 10 woningen een "goeie" kamer, die zelden of nooit wordt gebruikt.

In 5 woningen sliep men nog op open zolders. Vijf bedsteden werden nog beslapen. In de overige huizen waren voldoende slaapkamers aanwezig. In verschillende huizen waren voor een goede ventilatie de ramen te klein.

Alle huizen zijn aangesloten op het electrisch net.

In 9 huizen komen betegelde vloeren voor in de woonkamers. De aankleding van de huizen is eenvoudig, men is hierin sterk aan oude gewoonten gebonden.

Werkruimten

Keuken

20 gezinnen koken op een kolenfornuis met 1- of 2 pits-Butagascomfoor.

2 gezinnen koken op een kolenfornuis met een electrisch comfoor er bij.

2 gezinnen koken uitsluitend op electrisch; in de winter soms een potkachel of gewone kachel er bij.

1 gezin kolenfornuis en electrisch fornuis.

1 gezin had kolenfornuis met petroleumstel.

Opmerkelijk is, dat er veel kolenfornuizen zijn; dit is te begrijpen daar er veel houtgewas op erf en rondom de landerijen groeit.

Watertoevoer in de keuken

Op drie na was in alle keukens watertoevoer aanwezig. Een boerderij was reeds aangesloten op de Gemeentelijke Waterleiding.

Twee boerderijen hadden een eigen electrische pompinstallatie.

Drie woningen hadden alleen watertoevoer in de bijkeuken.

In twee gezinnen ontbrak een aanrecht, maar hier was wel een gootsteen aanwezig.

De vuilwaterafvoer liep bij zes boerderijen nog over het erf.

Bergruimten

Als bergruimte gebruikt men de aanrechtkastjes. De moesten hebben daarnaast nog een of ander kastje voor provisie, dat wel voldoende ruimte biedt maar niet altijd efficiënt mag worden genoemd.

Kelder

9 woningen hadden in hun kelder een ingebouwde spekkuij. Op 12 boerderijen was maar voldoende plaats gemaakt om de inmaakflessen te plaatsen.

Bijkeuken of wasruimte

Dit is de ruimte waar men op de Brabantse boerderijen de minste aandacht aan besteedt. De was gebeurt op stal of in een bijgebouwtje, dat vaak veel te wensen overlaat. Op twee plaatsen heeft men een pomp op de regenput. De andere huisvrouwen moeten het water voor de was aandragen. Doordat de daken vaak met riet zijn gedekt, is soms de regenput ver van de wasruimte af.

Verbeteringen

Twee woonhuizen, waar verbeteringen geen baat meer zouden schenken, zijn afgebroken en geheel vernieuwd.

In verschillende huizen hebben grote verbouwingen plaats gehad waardoor de gehele indeling van het huis is veranderd: een goede woonkamer, voldoende slaapkamers en een goede werkruimte zijn daardoor aangebracht.

Op alle open zolders, die als slaapruijte moesten dienen, zijn afgesloten slaapkamers gebouwd. Bedsteden worden niet meer als slaapgelegenheden gebruikt.

De verbetering van het woongedeelte zelf is, voor zover mogelijk, ter hand genomen. Een woonkamer, waarin een oud stenen vloer was en de muren onafgewerkt waren, is veranderd in een gezellig en smaakvol ingericht vertrek.

De boerinnen hebben tezamen de tentoonstelling "verantwoord ingelicht - voordelig ingericht", die speciaal op het platteland is afgestemd, bezocht en het was aardig te constateren, dat reeds enige voorbeelden hiervan werden nagevolgd.

Het plan is gemaakt een lampekapcursus te organiseren om een meer doelmatige verlichting te krijgen.

De verbeteringen, die in de keukens zijn aangebracht, zijn geheel verschillend. Bij de een kon door verplaatsing van een deur een goede verbetering worden tot stand gebracht. Bij een andere boerderij bestond dit weer in een nieuw aanrecht, gootsteen en goede afvoer, meer licht en ventilatie door bijvoorbeeld een groter raam, het betegelen van de keuken, aanbrengen van een praktische keukenkast. Een nieuw butagasfornuis, electrische oven en enkele butagascomforen werden aangeschaft.

Jammer genoeg heeft het plan voor de Gemeentelijke Waterleiding geen doorgang kunnen vinden.

Vijf bedrijven zijn tot een eigen elektrische pomp-installatie overgegaan, waardoor het mogelijk werd een geyser aan te brengen met watertoevoer naar een douchegelegenheid.

Op vele plaatsen zijn betegelde spekkuipen en rekken voor de inmaakflessen aangebracht.

Hygiënische toestanden

Op het gebied van hygiëne waren er verschillende objecten die niet aan de eisen van deze tijd voldeden. Vanzelfsprekend is het gemis aan waterleiding een belangrijke factor. Eén boerderij was maar aangesloten op de waterleiding en dit was ook het enige huis waar een badgelegenheid aanwezig was.

Uit het een en ander blijkt dat veranderingen nodig waren.

Op die bedrijven, waar een pompinstallatie aanwezig was of aangebracht is, kon gemakkelijk voor een douchegelegenheid worden gezorgd. Niet op alle boerderijen was dit mogelijk; op zeven boerderijen heeft men daarom een douche-emmer aangeschaft. Het was vaak moeilijk in deze bestaande boerderijen een goede ruimte hiervoor te vinden. Op verschillende boerderijen is een aparte douchecel gebouwd; bij andere is deze geprojecteerd in de wasruimte, boven een ingebouwd bad, dat tevens voor de gezinswas dienst doet. Hier kon meteen de wasruimte in haar geheel worden verbeterd, waarbij vooral gelet is op goede watertoevoer en -afvoer.

5. Werkindeling, werkhouding en werkwijze

De normale dagindeling van de huisvrouwen in het voorbeeld-dorp loopt niet veel uiteen.

Alle huisvrouwen hebben op deze gemengde bedrijven naast hun taak in de huishouding ook bepaalde werkzaamheden in het bedrijf, denken we bijvoorbeeld aan de verzorging van varkens, kippen en het plukken van klein fruit. Bovendien helpen verschillende huisvrouwen en bijna alle dochters bij het melken en de werkzaamheden op het land.

Men staat vroeg op, werkt aan een stuk door, gunt zich overdag weinig tijd voor rust, maar zorgt 's avonds op tijd naar bed te kunnen gaan.

Bij het wekelijkse werk heeft men over het algemeen een vaste indeling. 17 huisvrouwen hebben hun wasdag op Maandag. De wekelijkse beurt in huis wordt door de meeste huisvrouwen (vier uitgezonderd) op Vrijdag en Zaterdag verricht. De huisvrouw heeft van huis uit deze gewoonte overgenomen en is moeilijk tot ander inzicht te brengen. Wat betreft de werkhouding komt zij er langzaam toe het werk zittend te verrichten.

Twee huisvrouwen verrichten al haar werkzaamheden staande: twee huisvrouwen hebben reeds de gewoonte zittend te strijken.

16 huisvrouwen hebben hulp van haareigen dochters. Van de overigen heeft niemand een vaste hulp. Enigen wel een losse hulp voor een of meer dagen.

Over het algemeen wordt er veel genaaid, zowel door de huisvrouw zelf als door haar dochters.

Herenpakken en jongensbovenkleding koopt men wel in confectie, maar meer nog laat men het bij een kleermaker aanmeten.

De overige kleding koopt men wel van een reiziger, die op vaste tijden aan huis komt of men koopt stof in de stad.

Ongeveer $\frac{1}{3}$ van de huisvrouwen gaat naar de wekelijkse markt voor kleinere kledingstukken, groenten en vis.

Huishoudelijke apparaten

Wasmachine

- 23 van de huisvrouwen hebben een eigen electrische wasmachine,
- 5 er van met een electrische wringer,
- 12 met een handwringer.
- 1 huisvrouw heeft een wasmachine met een ingebouwde centrifuge.
- 1 huisvrouw had eerst een trommelwasmachine, die met de hand gedraaid moest worden. Deze is nu vervangen door een electrische wasmachine met electrische wringer.

Naaimachine

Alle huisvrouwen beschikken over een naaimachine.

Strijkijzer

Iedere huisvrouw heeft een electrisch strijkijzer.

Stofzuiger

Slechts een huisvrouw had de beschikking over een stofzuiger. 4 stofzuigers zijn inmiddels aangeschaft.

Rest ons nog te vermelden, dat de gezinnen van het voorbeeld-dorp regelmatig werden bezocht door landbouwhuishoudlerares en maatschappelijk werkster. Door het huisbezoek van bovengenoemden en de vormingscursus ontstond een prettig contact met de bewoners van Kerkhoven, waaraan naast de technische verbeteringen het resultaat van het werk in de buurtschap moet worden toegeschreven.

Woning	Keuken	Slaap- gelegen- heid	Douche- gelegen- heid	Was- ruim- te	Water- leiding	Huish. apparatuur		
						Stof- zui- ger	Was- machi- ne	Gasfornuis of comfoor
1	x							
2 x	x	x						
3	x		x			x		
4 x	x	x	x	x	x			
5				x				
6 x	x		x	x				
7			x		x	x		
8 x	x	x						
9	x	x	x					
10	x	x	x					
11	x	x	x		x			
12	x	x						
13	x		x			x		
14 x	x			x				
15 x								x
16	x		x	x				
17 x	x	x	x					
18 x	x	x	x					
19	x		x	x				
20 x	x	x	x					
21			x		x	x		x
22		x	x		x			x
23			x	x	x			x
24			x	x			x	
25	x	x						
26	x		x		x			x

4 en 20 nieuwbouw

Bovenstaande tabel geeft een schematisch overzicht van de verschillende verbeteringen, welke per boerderij in het voorbeelddorp werden aangebracht.

Bijlage II

DE HUISHOUDING IN HET VOORBEELDDORP ROTTEVALLE
(Samengesteld door de afdeling Landbouwhuishoudkunde
van de Landbouwhogeschool te Wageningen)

Bij het beoordelen van de situatie van de huishouding op de bedrijven in het voorbeeldorp Rottevalle kan men niet, zoals bij de beoordeling van de bedrijven, uitgaan van de resultaten die deze huishoudingen afwerpen. De resultaten, die van een goed gevoerde huishouding kunnen worden verwacht, zijn niet voor meting vatbaar; wel is het mogelijk na te gaan of in de huishouding voorwaarden aanwezig zijn voor een goede aanpassing van het gezin aan een moderne levenswijze op het platteland, voor een goede zorg voor de gezondheid en voor het algemeen welzijn van het gezin.

Daartoe zijn op grond van de gegevens van een enquête en van persoonlijk contact met verschillende huisvrouwen in het voorbeeldorp de onderstaande beschouwingen opgesteld.

Achtereenvolgend zijn in het oog gevat:

1. De stijl van de huishouding.
2. De voorziening met arbeidskrachten van de huishouding
3. De arbeidsomstandigheden in de huishouding.
4. De voeding.
5. De zorg voor de hygiëne.
6. De woning.
7. De opleiding van de huisvrouw, haar contacten met de wereld buiten haar gezin.

Op grond van de waarnemingen en beschouwingen op al deze punten zal worden getracht tot een algemeen beeld te komen van de huishouding op de bedrijven in het voorbeeldorp Rottevalle.

1. De stijl van de huishouding

De stijl van de huishouding op de bedrijven kan het beste worden gekarakteriseerd als een overgang tussen de zelfverzorging zoals die in andere streken van ons land nog gebruikelijk is en de stedelijke huishouding.

Zo hebben op een na alle gezinnen een groentetuin, maar 11 van de huisvrouwen kopen desondanks meer dan de helft van de nodige groenten bij en 20 krijgen 1 of 2 keer per week de groenteman aan de deur. In 11 gezinnen wordt geslacht, bij 25 gezinnen komt wekelijks de slager.

In de meeste gezinnen wordt ingemaakt, maar met mate. In het algemeen blijft de omvang van de week ver onder het gemiddelde van 112 L. per gezin, dat in het onderzoek "Conserveren op het platteland" werd gevonden voor het plattelandsgezin in de overwegend agrarische gebieden.

Voor de verzorging van de kleding is men echter grotendeels zelfverzorger. Alle was wordt in huis gedaan. In alle gezinnen met kinderen wordt kinderkleding genaaid en gebreid, in 2/3 van de gezinnen wordt voor de volwassenen, zowel mannen als vrouwen, genaaid en het breien van ondergoed en sokken voor de volwassenen behoort tot de regelmatige bezigheden van vrijwel alle huisvrouwen.

Slechts in één gezin, waar de huisvrouw alleen haar huishouding doet, wordt niet voor de volwassenen genaaid of gebreid.

Overigens kan nog worden opgemerkt, dat men eenvoudig leeft: de maaltijden bestaan uit niet meer dan twee gangen en men bewoont in de winter slechts een vertrek. In de overige vertrekken, indien aanwezig, wordt slechts bij uitzondering gestookt. Woninginrichting en kleding zijn degelijk, maar niet opmerkelijk kostbaar.

2. De voorziening met arbeidskrachten van de huishouding

Voor een goed begrip van de voorziening met arbeidskrachten in de huishouding dient eerst te worden nagegaan in welke mate de vrouwelijke arbeidskrachten meewerken op het bedrijf.

Op 6 van de 30 bedrijven wordt door de boerin en haar volwassen dochters regelmatig gemolken of gevoerd, op 7 andere vormen de vrouwen een reserve aan arbeidskracht voor het melken. Enkele vrouwen of dochters helpen in de hooiing of assisteren bij de bedrijfsboekhouding. Over het algemeen kan men zeggen, dat in Rottevalle de vrouwen weinig zijn ingeschakeld in de arbeid op het bedrijf. Typisch voor de situatie is, dat op een van de bedrijven de jongens van jongsaf mee leren melken, de meisjes niet. In de meeste gevallen (25) worden de bussen door de vrouwen gewassen.

De tuinarbeid wordt door man en vrouw samen verricht: de mannen doen in het algemeen iets meer aan het zaaien en planten, de vrouwen aan het oogsten. Worden kippen gehouden voor de eigen voorziening met eieren, dan is het voeren de taak van de vrouwen.

In het algemeen hebben de boerinnen hetzij haar gehele tijd, hetzij het grootste deel van haar tijd beschikbaar voor haar huishoudelijke taak. Om een indruk te krijgen van de omvang van de taak van de boerin in haar huishouding dient behalve de stijl van haar huishouding de grootte van de gezinnen en de omvang van de beschikbare huishoudelijke hulp in het oog te worden gevat.

Wat het eerste betreft: van de 30 gezinnen zijn er 4 met meer dan 6 gezinsleden. Voorts zijn er 6 huisvrouwen, die geheel zonder hulp haar huishouding voeren. Alle anderen hebben hulp van volwassen dochter(s), dienstbode, werkster of naaister. In 2 gevallen is er sprake van een krappe voorziening met arbeidskrachten voor de huishouding: in een groeiend gezin van 14 personen waar nog slechts halfvolwassen kinderen zijn en in een jong gezin van 5 personen, waar de huisvrouw zonder hulp zit en nu en dan op het bedrijf meewerkt.

In de overige gezinnen is, de stijl van de huishouding in aanmerking genomen, voldoende arbeidskracht aanwezig. Daarop wijst ook het feit, dat er in de gezinnen veel wordt genaaid en gebreid: vooral het breien is soms meer een vrijetijdsbesteding 's avonds dan werkelijke arbeid, een bezigheid, die men kan uitstellen als er in huishouding en bedrijf ander werk te doen valt, een bezigheid ook die het de huisvrouw mogelijk maakt een deel van haar aandacht bij de kinderen te bepalen.

3. De arbeidsomstandigheden in de huishouding

De arbeidsomstandigheden worden bepaald door de indeling van en de voorzieningen in de woning en de hulpmiddelen, die de huisvrouw ter verlichting van haar arbeid ter beschikking staan.

De voorzieningen in de woning lieten bij de aanvang van het plan veel zo niet alles te wensen over.

Waterleiding was destijds nergens aanwezig, slechts 12 van de bedrijven hadden een pomp in de keuken, de 18 overige huisvrouwen moesten al het voor de huishouding nodige water uit schuur of stal of van buiten halen.

In het algemeen zijn in de woningen de werkcentra van de huisvrouw, zo zij al aanwezig zijn, niet doelmatig ingericht en niet doelmatig ten opzichte van elkaar gelegen. Dit veroorzaakt lange wegen tijdens het werken en als gevolg daarvan een nutteloze belasting met arbeid. Bij de voorbereiding en het koken van de maaltijden werkten 12 van de 30 huisvrouwen in 3 of meer verschillende vertrekken in het huis, omdat de voorzieningen, die bij de voedselbereiding nodig zijn, wateraan- en afvoer, kookgelegenheid en bergruimte, niet in een vertrek waren samengebracht. Op een van de bedrijven werd op de wasdag 1594 M., op een ander 1812 M. afgelegd. Voor de afwas van een maaltijd moest 237 M. worden gelopen.

Ook de inrichting van de werkcentra voor de huisvrouw liet in vele woningen het nodige te wensen over. In 9 van de 30 keukens ontbrak het aanrecht, zodat als werkvlak alleen de keukentafel beschikbaar was. Van de aanwezige aanrechten waren er 18 lager dan 85 cm en 11 lager dan 80 cm. Voor een goede arbeidshouding is een hoogte van 90 cm gewenst. De bergruimte in de keukens liet veel te wensen over, zodat dagelijks in gebruik zijnde artikelen moesten worden geborgen op grote afstand van de plaats waar ze worden gebruikt. De spoelplaatsen waren op 28 van de bedrijven buiten en op 19 bedrijven overdekt.

Al met al kan worden geconstateerd, dat het ontbreken van waterleiding en een gebrekkige planning van de werkcentra de arbeidsomstandigheden van de huisvrouw ongunstig beïnvloeden. In versterkte mate was dit het geval op de 5 bedrijven waar geen aansluiting op het electrisch net aanwezig was. Van de hulpmiddelen, die de huisvrouwen in Rottevalle ten dienste staan, vindt men een overzicht in de hiernavolgende tabel.

Tabel I

VOORZIENING VAN DE HUISVROUWEN OP 30 BEDRIJVEN IN ROTTEVALLE
MET HUISHOUDELIJKE APPARATUUR

Hulpmiddelen	15 kleinste bedrijven	15 grootste bedrijven	Totaal	In %	Consumentenonderzoek 1953	
					Plattel.	Noorden
Stofzuigers	7	15	22	73	52	69
El. ijzers	10	15	25	83	-	-
Wasmachines	3	8	11	37	32	14
Wringers	5	11	16	53	-	-
El. fornuizen	2	12	14	47	-	-
Butagasstellen	8	1	9	30	-	-
Naaimachines	15	15	30	100	-	-

De voorziening met huishoudelijke apparatuur is goed. Mixers, koelkasten en centrifuges voor de was komen op geen van de bedrijven voor. Uit de tabel blijkt, dat de voorziening met huishoudelijke apparatuur op de grotere bedrijven beter is dan op de kleinere bedrijven. Op de 15 kleine bedrijven zijn in totaal 50 apparaten, op de 15 grote bedrijven in totaal 77 apparaten aanwezig. Het gebruik van de huishoudelijke apparatuur heeft in deze groep van 30 gezinnen een grotere omvang dan op het Nederlandse platteland als geheel. Het gebruik van de meeste huishoudelijke apparaten behoeft in deze groep niet meer te worden geïntroduceerd. Een uitzondering moet worden gemaakt voor de warmwaterapparaten, die nergens werden aangetroffen, omdat er geen waterleiding aanwezig was.

Bij de keukenprojecten in het voorbeeldorp Rottevalle werd op grond van het onderzoek naar de arbeidsomstandigheden vooral aandacht besteed aan het verbeteren van de keuken als werkcentrum, aan het bijeenbrengen van de verschillende werkcentra en aan de warmwatervoorziening, die door het tot stand komen van de waterleiding ter hand kon worden genomen.

4. De voeding

De voedingsgewoonten in Rottevalle konden slechts in grote trekken worden bepaald. Men volgt het in het Noorden van het land gebruikelijke voedingspatroon. Men gebruikt een warme maaltijd midden op de dag en bij de avondmaaltijd worden eventueel nog de restjes van deze maaltijd opgediend. Om enig inzicht te verkrijgen in de kwaliteit van de voeding werd nagegaan, waaruit in de week voor het onderzoek de warme maaltijden hadden bestaan en hoe groot het melkgebruik per persoon per dag was. Met dit laatste is het gunstig gesteld: men eet vrijwel dagelijks pap, meest karnemelksepap, als toespijs. In één gezin geschiedt dit niet en daar wordt dan ook slechts 0,2 L. melk per persoon per dag gebruikt.

In alle andere gezinnen wordt 0,5 L. of meer per persoon gebruikt. Tabel II geeft een overzicht van de spreiding van de hoeveelheden, die worden gebruikt.

Tabel II

HOEVEELHEID MELK PER LITER PER PERSOON PER DAG

Aantal gezinnen	2	7	9	8	4
Aantal liters	0-0,5	0,6-0,7	0,8-0,9	1-1,1	1,1-1,3

Het aantal maaltijden, waarbij verse groenten worden gebruikt, loopt uiteen. De spreiding is in Tabel III weergegeven.

Tabel III

AANTAL MAALTIJDEN MET VERSE GROENTEN PER WEEK

Aantal gezinnen	1	3	5	13	5	3
Aantal maaltijden	2	3	4	5	6	7

In 17 gezinnen werd een- of tweemaal per week een maaltijd van peulvruchten met melkkost gegeten, die niet tot een volwaardige maaltijd kan worden gerekend.

In 12 van de 30 gezinnen wordt groente in het zout ingemaakt. In de gemeenten uit het onderzoek "Conserveren op het platteland" varieerde dit percentage tussen 72 en 5%, voor een gemeente in Z.O.-Friesland werd een percentage van 48% van de gezinnen met zout inmaak gevonden.

Omtrent de wijze van bereiding van de maaltijden konden in verband met de beperkte tijd en kracht voor het onderzoek geen gegevens worden verzameld. Uit de hierboven vermelde gegevens kan worden geconcludeerd, dat de voeding in deze groep in het algemeen voldoende Ca en dierlijk eiwit bevat, maar dat ten aanzien van de voorziening met vitamine C verbetering mogelijk is.

5. De zorg voor de hygiëne

Na hetgeen over de watervoorziening is gezegd, zal het de lezer niet verwonderen, dat het met de gelegenheid tot baden en wassen op de bedrijven in Rottevalle niet rooskleurig is gesteld. In 20 van de 30 gezinnen wast men zich in woonkamer of keuken, 8 gezinnen hadden een wasgelegenheid in de slaapkamer, 2 een emmerdouche in een ruimte, waar een bedstede is uitgebroken. De behoefte aan een goede bad- en wasgelegenheid werd in vele gezinnen gevoeld: 23 van de 30 gezinnen sprak de behoefte uit, toen hun werd gevraagd hun wensen voor de toekomst te formuleren, 12 verlangden een vaste wastafel ergens in huis.

Bij de deelnemers aan de keukenprojecten is dan ook zonder uitzondering de badgelegenheid, hetzij met een douche, hetzij met douche en combinatiebad tot stand gebracht, die geregeld worden gebruikt. In vele gevallen is de douche aangebracht in de buurt van de spoelplaats, waar de warmwatervoorziening tevens bij de gezinswas kan dienen. Bij de gezinswas garandeert een te grondige behandeling de hygiëne: alle huisvrouwen gebruiken zelfwerkende wasmiddelen en verreweg de meesten koken hun wasgoed daarin uit en bleken bovendien op het grasveld. In de helft van de gezinnen wordt eens in de week gewassen, in de overige eens per 14 dagen. Over de hygiëne van het huis zijn slechts enkele dingen te vermelden. Alle huizen worden naar Nederlandse maatstaf en op het gezicht beoordeeld, goed schoongehouden. Toiletten waren in de meeste huizen in de schuur, soms buiten. Bij de verbouwingen werd steeds een w.c. in huis aangebracht. De ventilatie en de situatie van het huis in verband met de windrichting laat in de meeste huizen te wensen over. Dit is speciaal van belang in de gevallen, waar nog in bedsteden wordt geslapen, of waar men met velen in een kamer slaapt.

De verwarming geschiedt met behulp van kachels en haarden. In een van de verbouwde huizen zal de eerste centrale verwarming haar intree op een boerderij in Rottevalle doen. In 15 van de gezinnen is slechts één vertrek, waar een kachel staat, in 14 2 vertrekken, één gezin heeft 3 vertrekken met een kachel. Hieruit kan de conclusie worden getrokken, dat de huizen in de winter niet vrij van vocht zijn.

6. De woning

Over de werkcentra voor de huisvrouw, de badgelegenheid en de woonvertrekken is in het voorgaande reeds het een en ander medegedeeld. Het aantal slaapkamers is in de meeste woningen onvoldoende. Tabel IV geeft een overzicht van de beschikbare slaapkamers.

Tabel IV

Aantal slaapkamers	0	1	2	3	4
Aantal woningen	6	6	11	6	1

11 van de woningen bevatten bedsteden, die nog geregeld in gebruik zijn. Zoals te verwachten was, is de voorziening met slaapkamers het beste op de grotere bedrijven. De 15 grootste bedrijven hebben tezamen 33 slaapkamers en 5 bedsteden in gebruik, de 15 kleinste bedrijven hebben 18 slaapkamers en 14 bedsteden in gebruik. Bij de deelnemers aan de keukenprojecten is in sommige gevallen ook het aantal slaapkamers vergroot, zodat de toestand nu gunstiger is.

De inrichting van de woningen is degelijk, maar men vindt er weinig meubelen of voorwerpen met enige aesthetische bekoring. Oude boerenmeubelen zijn vrijwel niet aanwezig en men heeft nog niet als elders de oude gebruiksvoorwerpen, die ongetwijfeld in deze boerenfamilies nog aanwezig zijn, in de woonkamers te pronk staan. Wel was een antieke aker van rood- en geelkoper tot emmerdouche verbouwd! De inrichting van de woonvertrekken is traditioneel: tot de zeer gewenste meubelen van de woonvertrekken behoort het dressoir, de met terra of groen pluche beklede stoelen en wat daar verder bij hoort aan wandversiering en familieportretten en perkament met zijden lampekappen. Toch hebben sommige van de boerinnen wel belangstelling voor een andere stijl van woninginrichting. Bij de inrichting van de verbouwde keukens kwam dit duidelijk tot uiting en op een van de bedrijven had men bij de aanschaffing van nieuwe huiskamerstoelen een goede keus gedaan, die bleek te zijn terug te voeren tot de tentoonstelling in een modelwoning die voor enkele jaren in Ureterp door de Bond van Plattelandsvrouwen werd ingericht. In enkele huizen treft men in verschillende vertrekken blauwbetegelde wanden aan. Men stelt er echter in het algemeen geen prijs op om deze tegelwanden te behouden. Bij een verbouwing is het verwijderen van de tegels en het herplaatsen zeer kostbaar. In een van de verbouwde keukens kon de tegelwand behouden blijven; in combinatie met licht schilderwerk is het effect zeer goed. Hoewel er uit een aesthetisch oogpunt niet veel goeds over de interieurs van de boerderijen in Rottevalle is te zeggen, moet worden erkend, dat sommige van de woonvertrekken desondanks gezellig zijn. Men heeft heldere gordijnen en veel kamerplanten en de zorgende hand van de huisvrouw is te bespeuren in het nette thaegerei, waaruit men graag een kopje thee in Friese stijl accepteert: de kopjes half vol zoals het gebruik het wil en een koekje pas bij het tweede kopje.

7. De huisvrouw, haar opleiding, belangstelling en haar contacten met de buitenwereld.

Het is natuurlijk niet mogelijk om een karakteristiek van de huisvrouw op deze 30 bedrijven te geven, daarvoor is er te veel verschil in leeftijd en in persoonlijkheid. In haar uiterlijk zijn deze vrouwen in het algemeen zeker niet ouderwets: zwarte kousen en stijle haren, twee uitgesproken kenmerken van de ouderwetse boerin uit andere streken, treft men weinig aan. Wel treft men de meeste van deze boerinnen de gehele dag aan met een schort voor: een aanwijzing, dat zij de veelal stedelijke wijze van kleden van de vrouwen van de dorpsnotabelen niet hebben overgenomen. De groep komt, wat schoolopleiding en verdere ontwikkeling betreft, boven het gemiddelde van de Nederlandse plattelandsvrouw uit. In Tabel V worden de desbetreffende cijfers vergeleken met de cijfers voor de huisvrouwen uit het onderzoek "Conserveren op het platteland" in zijn geheel en met de boerinnen uit de Friese gemeente uit hetzelfde onderzoek.

Tabel V

ONDERWIJS HUISVROUWEN IN ROTTEVALLE EN ELDERS
OP HET PLATTELAND

	Ulo	Huish. school	Naai- cursus	Kook- cursus	Vakopl.
30 huisvr. Rottevalle	3	5	18	11	4
30 huisvr. Rottevalle	10%	17%	60%	37%	13%
1964 huisvr. Nederland	3,6%	10,6%	40%	22%	-
80 boerinnen Friesland	2,5%	6%	49%	22%	-

Er is enig verschil tussen de huisvrouwen van de kleinere en grotere bedrijven, maar dit is gering.

Tabel VI

OPLEIDING VAN DE HUISVROUW OP DE KLEINERE EN
GROTERE BEDRIJVEN

	Ulo	Huish. school	Naai- cursus	Kook- cursus	Vakopl.
Kleinere bedr. (15)	1	2	10	5	1
Grotere bedr. (15)	2	3	8	6	3

Het aantal vrouwen, dat lid is van een vrouwenorganisatie, bedraagt 19; 2 zijn lid van 2 organisaties. 21 of 70% van de vrouwen zijn dus georganiseerd; dit ligt ver boven het gemiddelde van 29%, dat voor de Nederlandse plattelandsvrouwen uit het onderzoek "Conserveren en bewaren" gevonden werd en boven het gemiddelde van 44% van de Friese gemeente uit dit onderzoek. Opmerkelijk is het, dat de vrouwen van de kleinere bedrijven meer in de kerkelijke vrouwenorganisaties zijn georganiseerd, die van de grotere in de Bond van Plattelandsvrouwen. Uit de gegevens over de opleiding en het lidmaatschap van de organisatie mag men de conclusie trekken, dat men met een geselecteerde groep te doen heeft met een belangstelling, die boven het gemiddelde ligt. Dit komt ook tot uiting in het feit, dat 26 van de 30 huisvrouwen op een speciaal vrouwenblad zijn geabonneerd en soms op meer dan een. Enkele vrouwen lezen 3 of 4 vrouwenbladen en verenigingsorganen. Op 3 na luisteren allen geregeld naar de radio, 19 naar vrouwenrubrieken.

De contacten met de wereld buiten gezin en familie lopen behalve via lectuur, radio en organisatie op het platteland veelal ook via het winkelen. De gewoonten op dit terrein lopen sterk uiteen. Men winkelt, behalve in het dorp, in de streekcentra Drachten en Surhuisterveen met een frequentie, variërend van eens per jaar tot eens per week.

16 van de huisvrouwen winkelen een keer of enkele keren per jaar in de provinciale hoofdstad. De vrouwen van de 15 grotere bedrijven komen vaker in de provinciale hoofdstad dan die van de kleinere bedrijven. 5 van de huisvrouwen geven op nooit in de winkels in het dorp te komen; van deze vrouwen komen er 4 geregeld in de provinciale hoofdstad.

5 van de huisvrouwen gaven op, dat zij hun inkopen voor kleren eenmaal of tweemaal per jaar in de stad Groningen of een van de steden in het Westen doen. Deze groep huisvrouwen op de voorbeeldbedrijven in Rottevalle heeft voor het platteland een vrij veelvuldig contact met de buitenwereld. Men bemerkt dit bij bezoeken en op bijeenkomsten van de vrouwen van deelnemers, waar zij niet bijzonder terughoudend tegenover vreemden zijn. Na enkele bezoeken thuis wordt men als goede bekende begroet. Voor huishoudelijke voorlichting staat men in het algemeen wel open.

De slotsom van de beschouwingen over de huishouding in Rottevalle is, dat hier in het algemeen gezien de stijl van de huishouding en de voorziening met arbeidskrachten zeker kan worden gesproken van een gunstige situatie wat de belasting met arbeid van de huisvrouw betreft. De arbeidsomstandigheden zijn in het algemeen niet gunstig. Men heeft weliswaar een redelijke voorziening met huishoudelijke apparatuur, maar de woningen zijn niet tot doelmatig werken in de huishouding ingericht.

Tot nu toe heeft men zich daarover weinig zorgen gemaakt; wanneer echter in de toekomst minder dochters thuis zullen blijven als hulp voor de moeder - hetgeen in de lijn van de ontwikkeling ligt - zullen deze ongunstige arbeidsomstandigheden als een groot bezwaar worden gevoeld. Op de bedrijven met keukenprojecten konden grote verbeteringen juist op dit punt worden aangebracht; ook op verschillende andere bedrijven is men begonnen de keukens en de verdere arbeidsomgeving te verbeteren nu de waterleiding komt. Ook psychologisch zijn deze verbeteringen van groot belang.

Het gehele gezin blijkt in de verbeteringen plezier te hebben en de huisvrouw, die haar werk vlugger en efficiënter kan doen, zal zich niet langer achtergesteld voelen bij haar stadszusters: bij de vergelijkingen tussen stad en platteland is het comfort in de woning altijd een belangrijk punt. De zorg voor de hygiëne kan in de nieuwe toestand beter tot haar recht komen: hier is nog veel verbetering mogelijk, maar ongetwijfeld ook bereikbaar. De groep vrouwen in Rottevalle is na opleiding, organisaties, onderwijs van de dochters en overige contacten met de buitenwereld voorbereid tot het aannemen van moderne begrippen omtrent hygiëne. De voedingsgewoonten zijn niet slecht en op dit gebied staat men open voor voorlichting. Men wil graag zijn kennis uitbreiden tot ongewone gerechten: de vraag naar een cursus fijne keukens getuigt er van. De verbetering van woning en woninginrichting is een moeilijke zaak, omdat hiervoor veel geld moet worden uitgegeven; men zal verder niet licht meubels vervangen, die niet zijn versleten, hetgeen getuigt van een gezond financieel inzicht.

In het algemeen zijn in de onderzochte huishoudingen in Rottevalle de voorwaarden aanwezig tot een aanpassing van het gezinsleven aan moderne levensopvattingen. Dit zal zeker mede te danken zijn aan het feit, dat men met een geselecteerde groep te doen had. Deze selectie is echter niet zo sterk, dat de voorlichting over de huishouding, die via deze gezinnen aan de deelnemers van excursies wordt gegeven, wordt geschaad. Geen der bezoekers zal bij het bezoeken van de verbouwde huizen het gevoel behoeven te krijgen: wat voor deze boerin past, is te modern en te nieuw voor mij. Het gebruik maken van moderne hulpmiddelen en van een weloverwogen inrichting gaat de Rottevalse huisvrouwen natuurlijk af en zij blijven zichzelf er bij. Juist daarom is deze voorlichting in dit voorbeelddorp voor de huisvrouw van het platteland in het Noorden van groot belang!

DE VOORBEELDCENTRA IN DE FRANSE LANDBOUWVOORLICHTING

(verslag van een studiereis)

Inleiding

Gezien de hoopvolle perspectieven, welke de beide voorbeeld-dorpen in ons land als nieuwe vorm van landbouwvoorlichting openen, was het ongetwijfeld belangrijk onze, nog jonge, ervaringen te toetsen aan de leerschool, die men in Frankrijk reeds vele jaren heeft doorgemaakt. De eerste voorbeelddorpen in Frankrijk dateren nl. van 1949.

Daarom werd door de Inspectie voor de Landbouwvoorlichting een team samengesteld, dat van 20 Juni tot 27 Juni 1954 in Frankrijk verbleef om zich te oriënteren aangaande de wezenlijke strekking, opzet en uitvoering van de voorbeeldcentra in de Franse landbouwvoorlichting. Na besprekingen met enkele autoriteiten te Parijs, die belast waren met de centrale leiding van het werk in de Franse voorbeeldcentra, werd een drietal voorbeeldstreken, gelegen in de departementen Côte d'Or, Jura en Meurthe et Moselle bezocht.

Het team is dank verschuldigd aan: Mr Dietz, Landbou wattaché bij de Amerikaanse Ambassade, die met deze reis het voorbeeld-dorpwerk in Nederland gediend zag, aan de Nederlandse landbouw-attaché te Parijs, Mr H.E.R.E.A. Frank en zijn medewerker Ir H. van de Berkhof, die de reis in Frankrijk hebben voorbereid en "last but not least" onze Franse gastheren, die zich geen moeite hebben gespaard onze reis te doen slagen.

Ir J.M.A. Penders, Inspecteur voor de Landbouwvoorlichting, kon alleen de besprekingen te Parijs meemaken, de samenstelling van het gezelschap was verder als volgt:

Ir A.H. Crijns, Rijkslandbouwconsulent te Tilburg;

Ir Y. Groenveld, Leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool te Drachten;

Ir C.H. Hoefnagels, werkzaam bij de Afdeling Streekonderzoek van het L.E.I.;

Ir C.M. Hupkes, Rijkslandbouwconsulent voor bedrijfseconomie; Mejuffrouw T. Nabuurs, als maatschappelijk werkster werkzaam bij de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond;

Ir D.R. Visser, wnd. Rijkslandbouwconsulent te Drachten;

Mejuffrouw C. van Wijk, werkzaam bij de Afdeling Landbouwhuishoudkunde van de Landbouwhogeschool;

Ir K.W. Kruse, van de Inspectie voor de Landbouwvoorlichting, die zich tevens met de samenstelling van het rapport belastte.

Ontstaan van de voorbeelddorpen (villages témoins)

Zowel op internationaal als nationaal niveau wordt in de naoorlogse jaren veel aandacht besteed aan de, in de economische ontwikkelingsgang, achtergebleven (minder ontwikkelde) gebieden. Zo valt ook het ontstaan van de voorbeeldcentra als landbouwvoorlichtingsmethode in Frankrijk terug te voeren op de geconstateerde verschillen in productieniveau tussen de diverse landbouwgebieden, het is een poging om in snel tempo de productiviteit in achtergebleven gebieden op te voeren.

Dat het constateren van de verschillen in productieniveau pas in de laatste jaren plaats had is niet erg aannemelijk. Wellicht werd deze toestand vroeger als een feitelijkheid aanvaard, er werd althans, evenals tot voor kort ook in ons land, door de voorlichting geen extra aandacht geschonken aan de achterblijvende gebieden. Nu de opvatting, dat iedere bevolkingsgroep zich een redelijk inkomen koet kunnen verwerven steeds meer veld wint en men zich realiseert dat de concurrentiekracht van de Franse landbouw in veel sectoren in internationaal verband gezien te zwak blijkt, stuit men op deze verschillen in productiviteit.

Het argument, dat deze productiviteitsverschillen in de eerste plaats een uitvloeisel zouden zijn van de natuurlijke productieomstandigheden zoals de bodemvruchtbaarheid, het klimaat en de waterstaatkundige toestand, wordt in tal van achtergebleven gebieden ontzenuwd, doordat ook daar boeren zijn te vinden, die een zodanig hoge en lonende productie weten te bereiken dat zij zelfs met goede boeren in het vooruitstrevende Noord-Frankrijk kunnen wedijveren.

Het valt dan ook te begrijpen, dat de Franse tarwetelersorganisatie (Association Générale des Producteurs de Blé, afgekort A.G.P.B.), die temidden der telersorganisaties een vooraanstaande zo niet de eerste plaats inneemt, niet zonder meer als pleitbezorgster voor een meer-prijzensysteem bij de granen kon fungeren. Een dergelijk systeem is nl., nog afgezien van de moeilijkheid bij de doorvoering er van, principieel aanvechtbaar voor zover het gebieden betreft, waar de productieomstandigheden een hogere en meer lonende productie toelaten. Vandaar ook dat men meer heil zag in een snel opvoeren van de productie in dergelijke gebieden.

Aangezien het lage ontwikkelingspeil van de boeren, gepaard gaande met een geringe belangstelling voor landbouwverenigingsleven en traditionele landbouwvoorlichting, als een der hoofdoorzaken van het lage productieniveau moet worden gezien, is de meest voor de hand liggende weg ter verbetering ongetwijfeld het opvoeren van de ontwikkeling door onderwijs. Maar het duurt jaren alvorens men door meer onderwijs aan de agrarische jeugd resultaten ziet en daarenboven is een zekere graad van welvaart zoal geen voorwaarde dan toch een zeer nuttige basis voor het opvoeren der ontwikkeling.

Van cursussen voor het opvoeren van de vakbekwaamheid bij ouderen hebben wij in Frankrijk niets vernomen, van dergelijke cursussen zou men nl. wel een sneller effect op de bedrijfsvoering kunnen verwachten.

Zonder afbreuk te doen aan de waarde van onderwijs, landbouwverenigingsleven en traditionele landbouwvoorlichting - men onderstreept integendeel de waarde hiervan en hoopt deze straks juist tot grotere bloei te kunnen brengen - heeft men in eerste instantie naar meer acuut werkende middelen gezocht om de agrarische gemeenschap in de achtergebleven gebieden voor meer rationele en productievere landbouwmethoden te winnen.

Voorbeeldpercelen en voorbeeldbedrijven, waarvan Frankrijk overigens een minder dicht net ontworpen heeft dan Nederland, hebben uiteraard ten goede gewerkt, doch in zeer veel gebieden werd de agrarische gemeenschap hierdoor in onvoldoende mate overtuigd van het voordeel, dat de gedemonstreerde methode voor het eigen bedrijf zou kunnen brengen. De opinie-beïnvloeding door deze verspreide demonstraties was te zwak. Uitde o.a. in 1948 door de A.G.P.B. georganiseerde chemische onkruidbestrijding in granen in enkele gebieden met lage graanproducties, waarbij 10 à 15 bedrijven per dorpje waren betrokken, resulteerde echter wel een sterke beïnvloeding van de opinie van de dorpsgemeenschap. Men bedenke, dat 10 à 15 bedrijven in het doorsnee Franse dorp meer dan de helft van het aantal bedrijven betekent. Het een en ander was oorzaak dat de A.G.P.B., die voor het jaar 1949 mede kon putten uit het "Fonds national de Progrès Agricole" dat door de Ministers van Landbouw en Economische Zaken werd beheerd, in overleg met de landbouwvoorlichtingsdienst een plan ontwierp, waardoor deze gelden niet versnipperd zouden worden door het opzetten van verspreide kleinere demonstraties van uiteenlopende aard, doch om tot groepsdemonstraties te komen.

De gelden zouden nl. worden besteed om in enkele dorpjes met lage graanopbrengsten zoveel mogelijk boeren in een plan te betrekken, waarbij zij een aantal, op korte termijn winstgevende, verbeteringen bij de graanteelt op hun bedrijven zouden aanbrengen. De hierbij noodzakelijke investeringen werden gesubsidieerd, terwijl in elk der dorpjes een "agent technique" - in vele opzichten te vergelijken met onze rayonassistenten - voor de adviesgeving bij de doorvoering van het verbeteringsplan ter beschikking van de deelnemers werd gesteld.

In 1949 werd met vier van dergelijke voorbeelddorpen (villages témoins) gestart, waarvan er een al spoedig niet levensvatbaar bleek. Gezien de verwaarlozing van de meest essentiële productievoorwaarden (grondbewerking en bemesting, kwaliteit van zaaizaad en onkruidbestrijding), kon men met het verbeteringsplan in korte tijd tot een sterke verhoging der productie in de drie dorpen komen. In twee van de drie dorpen, nl. Senoncourt en Morville, kwam men in enkele jaren zelfs tot een verdubbeling van de graanopbrengsten per ha.

Hoewel het plan in de eerste plaats een verbetering van de graanteelt beoogde, zien wij toch ook een stijging van de melk- en vleesproductie in de voorbeelddorpen. Een ingesteld onderzoek wees uit, dat in de bovengenoemde twee dorpen de gemiddelde jaarlijkse bruto-opbrengst per ha cultuurgrond in drie jaar tijd met 150 tot 175 gld. (meer dan 40%) gestegen waren, terwijl dit voor het derde dorpje, waar een belangrijk gedeelte van de bedrijfsoppervlakte door de niet onder de productiestijging vallende wijnbouw in beslag genomen werd, f. 75,- per ha cultuurgrond beliep.

De stijging van de bedrijfsuitgaven, in hoofdzaak veroorzaakt door hogere uitgaven voor kunstmest en zaaizaad, in aanmerking genomen, berekende de A.G.P.B. voor de dorpen Senoncourt, Morville en Beaumarchést een gemiddelde stijging van het arbeidsinkomen van resp. 100,-, 55,- en 30,- gld. per ha cultuurgrond. Noemt men echter in aanmerking, dat de extra bedrijfsuitgaven niet geheel uit eigen zak werden betaald, doch voor 30 à 40% werden gesubsidieerd, dan is het voordeel voor de desbetreffende boeren dus nog aanzienlijk groter. De ontwaarding van de Fr.franc werd bij deze berekeningen geëlimineerd.

Deze opmerkelijke doch met bescheiden middelen bereikte resultaten voor de 17 tot 25 bedrijven, die een voorbeelddorp telde, illustreren zowel het lage productieniveau, waarop de landbouw in de voorbeelddorpen stond, als het grote succes, dat met deze methode van landbouwvoorlichting werd bereikt. Dit laatste niet alleen met betrekking tot het voorbeelddorp zelf, doch ook doordat veel naburige dorpen - met name in het eveneens door ons bezochte departement Meurthe et Moselle - de gedemonstreerde betere productiemethoden eveneens gingen toepassen.

Het lag dan ook voor de hand, dat men in Frankrijk naar verdere doorvoering, uitbouw en vervollediging van deze vorm van groepsvoorlichting zocht, die men in 1952 (na drie jaar ervaring) niet meer als een experiment in de voorlichting, doch als een succesvolle groepsdemonstratie ging beschouwen, indien men tenminste met voldoende overleg bij de keuze van het gebied te werk gaat.

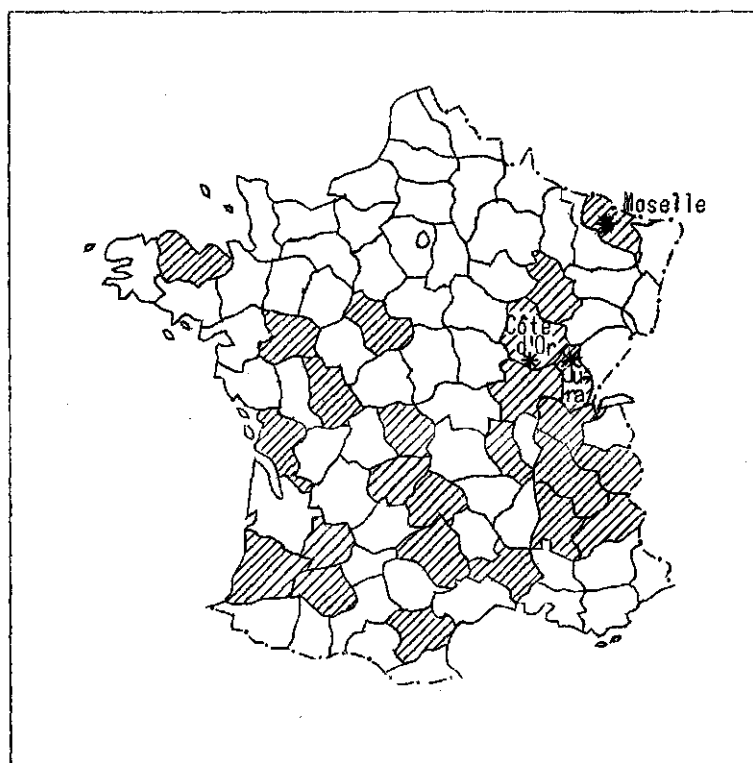
De voorbeeldgebieden (zônes témoins)

De Franse landbouwvoorlichtingsdienst is zodoende gekomen tot voorbeeldcentra, die meer deelnemers en daardoor ook vrijwel steeds meer dorpen omvatten, terwijl men niet à priori het accent laat vallen op de verbetering van een bedrijfsonderdeel (de graanteelt) doch het bedrijf als geheel onder de loupe wil nemen om zodoende het verbeteringsplan op de zwakste plekken van de bedrijven te kunnen richten. Dit laatste is o.i. een zeer grote verbetering t.o.v. de eerste drie voorbeelddorpen. De A.G.P.B. bij monde van Mr Pierre Hallé, een autoriteit in de Franse landbouwwereld, zal overigens de laatste zijn om te ontkennen dat men één bedrijfsonderdeel kan verbeteren zonder zich om de rest van het bedrijf te bekommeren, doch het ligt nu eenmaal in de lijn van deze

organisatie zich voornamelijk te bepalen tot de economische en technische aspecten van de in Frankrijk zo belangrijke teelt van tarwe en overige granen (céréales secondaires).

Hoewel in de villages témoins de extra voorlichting in de vorm van een assistent voor ongeveer twintig bedrijven een hoog rendement afwierp, de verhoging van het inkomen in de voorbeeld-dorpen beliep in 3 jaar tijd nl. reeds 3 tot 5 maal de kosten van de extra voorlichting, zou men de rentabiliteit nog aanzienlijk trachten te verhogen door in een zône témoin tot maximaal 200 boeren te betrekken. De praktijk in enkele zônes met een hoog aantal deelnemers heeft inmiddels uitgewezen, dat een dergelijk aantal te groot is voor een assistent, die een intensieve individuele bedrijfsvoorlichting moet geven. Momenteel heeft men het maximum gesteld op 150 boeren, terwijl minstens 60% van de boeren in de desbetreffende gemeente(s) aan het verbeteringsplan moet deelnemen. In de drie achtereenvolgens door ons bezochte zônes témoins telden wij resp. 65, 55 en 190 deelnemers, waarbij, naar onze indruk, de assistent in de eerste twee zônes het verbeteringsplan in voldoende intensief contact met de boeren kon doorvoeren, terwijl dit in de laatstgenoemde zône in mindere mate het geval was. Honderd boeren per assistent lijkt ons voor de Franse omstandigheden ruim voldoende.

Dat men momenteel als voorwaarde stelt, dat minstens 60% van de boeren in de desbetreffende dorpjes moet deelnemen aan het plan, lijkt ons een goede gedachte, omdat men hierdoor juist in sterke mate het groepskarakter van het ontwikkelingsplan benadrukt, hierdoor neemt nl. niet de deelnemer doch wel de niet-deelnemer een enigszins uitzonderlijke positie in de dorps-gemeenschap in en hij loopt zodoende gevaar zich aan het afkeurend oordeel van de gemeenschap bloot te stellen.

De globale berekening van de rentabiliteit van de voorlichting, zoals voor de eerste Franse voorbeelddorpen is gemaakt, is over het algemeen een moeilijke, zo niet onmogelijke, zaak. Bij een laag opbrengstniveau kan men met intensieve voorlichting tot spectaculaire resultaten komen gedurende de eerste jaren, bij het verdere verloop van het werk zullen de resultaten t.a.v. de opbrengstverhoging minder spectaculair zijn en valt het niet uit te maken, hoe de resultaten zouden zijn geweest als de voorlichting zich had teruggetrokken.

In de loop van 1952 werden er in Frankrijk 25 zônes témoins ingesteld, vorenstaand kaartje geeft de departementen aan, waarin zich deze zônes bevinden. De voorbeeldcentra in de met een sterretje aangegeven departementen Côte d'or, Jura en Moselle werden door ons bezocht. Volgens mededeling van Mr Telle van het Ministerie van Landbouw te Parijs kwamen er Juni 1954 reeds 49 zônes témoins in Frankrijk voor, welke gezamenlijk, volgens zeer ruwe schatting, een oppervlakte van 125.000 ha beslaan. De gemiddelde bedrijfsgrootte is van streek tot streek zeer verschillend, in Côte d'or b.v. lag deze in de buurt van 60 ha, terwijl deze in de Jura $\pm$ 15 ha beliep.

Het ontwikkelingsprogramma waarbij, indien goedgekeurd, technische en financiële hulp worden verleend, moet in principe in $\pm$ 4 jaar verwezenlijkt zijn, voor bergdorpen strekt zich dit vaak over een langere periode uit, daarna hoopt men, dat de boeren zonder verdere financiële hulp de ten behoeve van de bedrijfsvoorlichting in het voorbeeldcentrum aangestelde assistent zelf zullen betalen. Wat dit laatste punt betreft werden in de bezochte voorbeeldcentra geen onverdeeld optimistische geluiden gehoord, hoewel wij ons van de andere kant niet dienen te ontveinzen, dat in de jaarlijkse contributie, die de deelnemers aan de voorbeeldcentra per ha betalen (soms tot 2 à 3 gld per ha), een aanloop tot de betaling van een extra assistent voor een betrekkelijk kleine groep boeren is gelegen. Voorlopig worden deze contributiegelden slechts voornamelijk aangesproken voor dekking van de administratiekosten, de financiële bijdrage van de Overheid mag nl. uitsluitend worden aangewend voor technische verbeteringen in het voorbeeldcentrum; in tegenstelling met de Nederlandse voorbeelddorpen vormt het salaris van de assistent de enige post die uit Marshall-gelden wordt betaald.

Organisatie en financiering

Plannen tot stichting van een voorbeeldcentrum worden op provinciaal niveau ontwikkeld door de landbouwconsulent (Directeur des Services Agricoles) in samenwerking en nauw overleg met de Chambre d'agriculture van het desbetreffende departement. Het ontwerp ontwikkelingsplan wordt door landbouwconsulent en voorzitter van de Chambre d'agriculture voorgelegd aan een daartoe ingestelde commissie op nationaal niveau, deze beslist na

bestudering van de ingediende voorstellen, waarin de rentabiliteit van de te verrichten investeringen moet worden begroot, of extra voorlichting + subsidie en credietfaciliteiten aan het desbetreffende gebied zullen worden verleend.

In deze commissie op nationaal niveau (Commission National provisoire d'aide technique et financière de Productivité) hebben naast vertegenwoordigers van het Ministerie van Landbouw, kamerleden, vertegenwoordigers van de georganiseerde landbouw en het landbouwcredietwezen, zitting.

Na goedkeuring van de voorstellen door deze commissie komt de praktische uitvoering ter plaatse in handen van een rechtspersoonlijkheid bezittende vereniging van deelnemers "groupement de productivité", die hiertoe wordt bijgestaan door de haar ter beschikking gestelde assistent. De supervisie en ook veel organisatorisch werk liggen bij de landbouwconsulent.

Men accepteert slechts gebieden, waar de natuurlijke productieomstandigheden een aanzienlijk hogere productie toelaten dan in werkelijkheid met de traditionele bedrijfsvoering wordt bereikt. Indien b.v. cultuurtechnische omstandigheden de weg naar een grotere productiviteit versperren geeft men er de voorkeur aan met de instelling van het voorbeeldcentrum te wachten totdat cultuurtechnische verbeteringen uitgevoerd zijn. Verder kiest men bij voorkeur slechts gebieden, waarbij men zich verzekerd weet van de medewerking van enkele actieve elementen in de dorpsgemeenschap, bij die dorpsgemeenschap moet het verbeteringsplan immers aanslaan en later zo veel mogelijk op eigen kracht verwezenlijkt worden. Aldus onze, bij de bezochte landbouwconsulenten ingewonnen, informatie t.a.v. de keuze van het gebied.

Van de kwaliteiten van de assistent in het voorbeeldgebied hangt enorm veel af, men kiest daar thans praktisch en theoretisch geschoolde mensen voor, die als 2e man enige ervaring in een voorbeeldgebied moeten opdoen alvorens hen met een grote mate van zelfstandigheid in een voorbeeldcentrum in te schakelen.

Men wil de kans op mislukking, zoals te begrijpen valt, zo veel mogelijk uitsluiten en vooral ook een zo hoog mogelijk rendement zoeken van de te investeren bedragen.

Momenteel is het aantal voorstellen tot voorbeeldstreken en daarvoor in aanmerking komende departementen groot genoeg om selectie te kunnen toepassen, men kan dan nu ook een uitgebreider vooronderzoek naar de stand van zaken in de voorgestelde gebieden eisen dan bij de eerste zônes in 1952 heeft plaats gehad. Ook demografisch onderzoek dient thans bij het vooronderzoek ingelast te worden, bij een ongunstige leeftijdsopbouw van de bevolking (gebrek aan opvolgers op de bedrijven) gaat men niet tot een voorbeeldcentrum over. De bedrijfsanalyse, die men als basis voor het verbeteringsplan verricht, zou o.i. bedrijfseconomisch gezien niet toereikend zijn voor op een hoger productieniveau liggende bedrijven zoals in Nederland meestal het geval is.

De subsidies op de in het ontwikkelingsplan voorziene bedrijfsinvesteringen belopen gedurende het eerste jaar niet meer dan 15% van de totale investeringen, terwijl deze subsidie in het tweede jaar nog slechts 10% bedraagt. Aanschaf van werktuigen in coöperatief verband en bekalking kunnen zwaarder gesubsidieerd worden dan andere projecten zonder dat daardoor gemiddeld echter meer dan de bovengenoemde percentages van de totale investeringen gesubsidieerd worden.

In het eerste jaar dienen de investeringen tenminste voor 20% en in het tweede jaar voor 30% uit eigen middelen te geschieden, voor 60 tot 65% der te investeren bedragen kunnen de deelnemers gebruik maken van door de Overheid, via de kanalen van het landbouwcredietwezen, verstrekte credieten. Zakelijke zekerheid of borgstelling wordt bij het verlenen van de credieten niet gevraagd.

De deelnemer krijgt de hem verleende credieten en subsidies echter niet zelf in handen, bij de aankoop van de jaarlijks in het bedrijfsverbeteringsplan opgenomen bedrijfsmiddelen wordt het vastgestelde percentage aan crediet en subsidie door de vereniging van deelnemers aan de leverancier betaald. Jaarlijks lost de deelnemer een vastgesteld percentage van het hem verleende crediet aan de vereniging af, er worden twee soorten leningen verstrekt; leningen in 4 jaarlijkse termijnen af te lossen tegen een rente van 4% en leningen in 10 jaarlijkse termijnen af te lossen tegen een rente van 3%. De leningen op korte termijn dienen voor aankoop van b.v. kunstmest, zaaizaad, veevoeder, enz., de leningen op lange termijn o.a. voor aankoop van vee, werktuigen, bouw van gierkelders en mestplaten.

Op de voor het bedrijf niet op korte termijn rendabel te achten investeringen, b.v. in veel gevallen de individuele aanschaf van kostbare landbouwwerktuigen en de verbouwingen van grote omvang, worden geen subsidie en crediet verleend. Men wil de boer niet op hogere lasten brengen zonder dat daardoor de inkomsten uit zijn bedrijf stijgen. Men wil voor alles met behulp van subsidie en crediet de meest rendabele verbeteringen in de bedrijfsvoering doorvoeren, zodat de boer na stijging van zijn inkomen (en tevens misschien meer credietminded geworden) straks zelf tot minder rendabele bedrijfsverbeteringen, zoals b.v. verbeteren van bedrijfsgebouwen en woongelegenheden. Voor een goed begrip van het een en ander dient nog te worden opgemerkt, dat de bedrijfsinvesteringen, waarop subsidie en crediet worden verleend, de f. 200,- per ha niet te boven mogen gaan, hierin zijn dan de in coöperatief verband gerealiseerde investeringen (b.v. landbouw-werktuigencoöperaties) niet vervat. Alles is er op gericht de deelnemer niet op hogere lasten te brengen zonder de inkomsten uit zijn bedrijf zo snel mogelijk op te voeren. Vrijwel ongemerkt neemt de boer met zijn bedrijf in enkele jaren tijd in veel sterkere mate aan het economisch verkeer deel dan in de traditionele gemeenschap gebruikelijk was, relatief revolutionaire veranderingen doen zich op dit terrein in enkele jaren voor.

Uit het voorgaande moge voldoende gebleken zijn, dat sterk de nadruk wordt gelegd op de rendabiliteit van het ontwikkelingsplan in de zônes témoins; van de bereikte financiële resultaten per bedrijf is men echter slechts in incidentele gevallen op de hoogte omdat slechts van weinig bedrijven boekhoudkundige gegevens beschikbaar zijn. Het boekhouden op landbouwbedrijven is in Frankrijk weinig ontwikkeld. Voor belastingdoeleinden is geen boekhouding vereist, de Franse boer betaalt nl. geen inkomstenbelasting (wel een belasting, gebaseerd op bedrijfs grootte en bodemkwaliteit).

De voorlichtingsdienst heeft aan exacte gegevens slechts de beschikking over 150 vrij uitvoerige boekhoudingen van voorbeeldbedrijven (fermes pilotes). Bij het bezoek aan een voorbeeldbedrijf in het departement Jura werd het boekhoudsysteem, alsmede het gebruik van de resultaten, nader bezien. Als vergoeding voor het administratieve werk ontving deze boer een bedrag van f.350,- per jaar. Het is hier echter niet de plaats om nader in te gaan op het boekhoudsysteem; het zal echter duidelijk zijn, dat deze te incidentele informatie van weinig steun zijn voor het voorlichtingswerk in het algemeen.

Gezien het feit, dat de landbouwbedrijfsboekhouding in Frankrijk nog zo weinig belangstelling ondervindt, zal het niet verwonderen, dat men zeker niet in achtergebleven gebieden, waar voorbeeldcentra gesticht worden, op grootscheepse wijze de bedrijfseconomische boekhouding zal kunnen introduceren. Hierbij dan nog buiten beschouwing gelaten of men over voldoende gelden beschikt om personeel voor verwerking van de boekhoudgegevens aan te trekken. Volgens onze zegsman te Parijs, wil men in ieder voorbeeldgebied + vijf bedrijven, waarvan boekhoudgegevens worden verzameld, om zodoende een inzicht te krijgen in de bedrijfseconomische resultaten. Slechts in een van de drie bezochte gebieden bleek dit echter het geval te zijn. In de kleine geïsoleerde dorpjes, zoals wij er hebben bezocht, heeft men echter een goed inzicht in de stijging van melk- en graanopbrengsten. Melk en graan, voor zover verkocht, worden op een centraal punt afgeleverd. Door middel van de administratie van de financiering van het ontwikkelingsplan kent men de stijging van de bedrijfsuitgaven, en door verzameling van verdere aanvullende gegevens kan men zich dan een vrij aardig beeld vormen van de economische ontwikkeling van de bij het voorbeeldgebied betrokken dorpjes. Wij geven echter graag toe, dat dit voor Nederlandse omstandigheden niet doenlijk is.

Waarde van deze methode van landbouwvoorlichting in Frankrijk

Vooreerst de beperkte omvang van de landbouwvoorlichtingsdienst in Frankrijk. De 4 à 5 ingenieurs die per departement de voorlichting verzorgen en daarbij alleen maar geassisteerd worden door administratief personeel, bereiken de boeren uiteraard slechts incidenteel met individuele voorlichting.

De enorme intensivering van de voorlichting in de voorbeeldgebiedjes, een voorlichter op 50 tot thans maximaal 150 boeren, zal dan ook successen moeten afwerpen. Hierdoor alleen is het succes dat met de voorbeeldcentra wordt geboekt, echter allerminst verklaard, de bijna revolutionnaire veranderingen, die wij bij ons bezoek in talrijke dorpjes constateerden, hebben nog diepere oorzaken welke samenhangen met de structuur van de plattelandssamenleving. Deze is in het algemeen zeker niet modern te noemen. De samenleving leek ons in het merendeel der bezochte dorpjes niet sterk geïndividualiseerd en gerationaliseerd en door de geringe grootte van de dorpen (100 inwoners is heel normaal) wordt de neiging om niet af te wijken van wat de anderen doen nog versterkt. Maar al te vaak is gebleken, dat opheffing van enkelingen uit dergelijke hechte groepen op zich reeds moeilijk is en bovendien de anderen lang niet altijd tot navolging prikkelt, men heeft zich bij de voorbeelddorpen en voorbeeldgebieden dan ook tot de groep in haar geheel gewend.

De groepsgewijze aanpak heeft zijn eigen moeilijkheden. Hierbij kan men niet uitsluitend de bestwillende kiezen, doch men heeft te maken met een min of meer logge groep. Daartegenover staat, dat een groep, eenmaal gewonnen, de stuwkracht vergroot door onderlinge steun en vaak ook gezonde rivaliteit. Indien een enkeling beter wil, wordt hij gemakkelijk gedrukt door het afkeurend oordeel van de groep. Heeft men de groep gewonnen, dan kunnen niet slechts de beteren gemakkelijker voortgaan doch ook de achterblijvers gaan inzien dat zij vooruit moeten om het contact met de groep niet te verliezen. Vooral in het departement Côte d'or waren wij in de gelegenheid te spreken met een groep deelnemers. Hoewel een gesprek van deze boeren met een groep buitenlanders niet de meest betrouwbare bron van informatie moet worden geacht, kreeg men toch de indruk dat de tragere minder goede boer in de algemene vooruitgang werd meegetrokken. Men stelde zich voor na de officiële beëindiging van het plan op eigen kracht verder te gaan. Vooral het voorbeeldgebied in de Jura bood in dit opzicht echter zeer interessante aspecten. Naar verhouding met andere bezochte gebieden waren hier veel niet-deelnemers ($\pm 40\%$), dezen gingen echter tot een kunstmestgebruik over dat minstens zo hoog lag als bij de deelnemers. Zij wilden niet achterblijven bij z.g. vooruitstrevende deelnemers, doch dezen zelfs overtroeven. Voor de voorlichter zelf heeft de werkwijze in het voorbeeldcentrum tevens het voordeel, dat hij zodoende meer in aanraking komt met moeilijkheden, die niet in de eerste plaats bij de toe te passen techniek doch bij de mensen zijn gelegen. Het is in vele gevallen niet moeilijk de boer te vertellen hoe het moet, in bepaalde plattelandsgemeenschappen is het echter de moeilijkheid hen zover te krijgen dat zij het ook doen.

Men dient zich geen overdreven voorstelling te vormen van de onderontwikkeldheid van deze boeren.

Zij kennen de kunstmest, zij weten van het bestaan van chemische onkruidbestrijding en van de waarde van goed zaaizaad. Maar deze kennis is niet levend. Zij komen niet tot toepassing er van, omdat zijzelf, hun burenen, het hele dorp en de omliggende dorpen het tot nu toe heel anders waren gewend. Een voorbeeldperceel, een voorbeeldbedrijf of een enkeling met een moderne bedrijfsvoering is in gemeenschappen met een sterke groepsgebondenheid zeker niet voldoende om op betrekkelijk korte termijn grote veranderingen in de agrarische productiemethoden te brengen. Irrationele elementen die hen aan het oude binden vieren vaak nog de boventoon. Dit irrationele kan des te gemakkelijker de overhand krijgen, als er tevens redelijke bezwaren tegen invoeren van het nieuwe bestaan, zoals b.v. gebrek aan kapitaal. Bij het voorbeelddorpplan wordt dit laatste echter, op o.i. bijna onopmerkelijke wijze, verstrekt. Men aanvaardt niet als een eenzame het ontwikkelingsplan, doch zet samen met de dorpsgenoten de grote stap. Een eerste stap, die in het technisch vlak misschien klein is, maar van grote psychologische waarde voor de betrokken groep kan zijn.

Het hier weergegeven groepseffect is vooral gebaseerd op onze indrukken opgedaan in de voorbeeldgebieden van de departementen Côte d'or en Jura. Wij willen ons hoeden voor generaliseren daar wij het Franse platteland daartoe uiteraard te weinig kennen, doch daar deze methode van voorlichting voor het meetrokken van alle deelnemers speculeert op het groepseffect, valt in een gemeenschap met sterke bindingen ook het meeste resultaat te verwachten.

De beginsuccessen, die psychologisch een belangrijke rol spelen, vallen technisch gezien in de Franse ontwikkelingsgebieden met hun laag productieniveau gemakkelijk te behalen - bij b.v. de graanteelt uiteraard sneller dan in de veehouderijsector.

Men kan zich uiteraard niet voorstellen, dat de bedrijven na + 4 jaar (de officiële duur van de meeste zônes témoins) op een hoog plan zijn gebracht. De deelnemers zullen dan in veel sterkere mate dan gedurende de eerste jaren op eigen initiatief verder moeten gaan, met verbeteringen en modernisering, welke zich veelal minder snel en uiteindelijk vaak ook minder betaald maken. Wij denken in dit verband vooral ook aan verbetering van bedrijfsgebouwen en woning waar het Franse platteland naar onze begrippen plaatselijk om schreeuwt. Wij zouden ons niet graag aan een voorspelling in deze wagen.

Men dient af te wachten in hoeverre deze verdere verbeteringen zullen plaats hebben, hierbij kan o.a. veel afhangen van de voorzitter van de vereniging van deelnemers, en in het ene gebied zal men het in dit opzicht veel beter getroffen kunnen hebben dan in een ander gebied. Intussen staat de waarde van deze methode van landbouwvoorlichting voor het gemiddelde en goede Franse landbouwgebied geenszins vast, deze gebieden komen momenteel nl. niet in aanmerking voor het stichten van voorbeeldcentra.

Wanneer sommige functionarissen van de Franse landbouwvoorlichtingsdienst zich t.a.v. deze zônes témoins lovend uitlaten als te zijn "la formule de l'avenir" voor de voorlichting, moeten zij speciaal het oog hebben op min of meer achterblijvende gebieden, waar de productieomstandigheden een hogere en meer lonende productie toelaten. Wij hopen inmiddels voor Frankrijk, dat het de middelen zal weten te vinden om de stoot te geven tot de ontwikkeling van zoveel mogelijk van zijn achterblijvende gebieden. Het komt ons echter gewenst voor, dat bij het werk in de zônes témoins een ruime plaats wordt ingeruimd voor het landbouwonderwijs aan de deelnemers. Indien men hier niet toe overgaat, zal het peil van de landbouw weer vrij spoedig af kunnen zakken zodra de intensieve bemoeiing van de voorlichting met de streek ophoudt. Onderwijs en voorlichting lijken ons verder eveneens gewenst voor de boerin in de voorbeeldgebieden, de vrouw op het bedrijf en in de huishouding dient o.i. meer dan tot nu toe te worden betrokken in het ontwikkelingsplan voor de streek. Meerdere onderzoeken hebben uitgewezen, dat er een wisselwerking bestaat tussen huishouding en bedrijf en de invloed van de vrouw op de gang van zaken op het bedrijf niet valt te onderschatten.

Conclusies voor Nederland

De in Frankrijk opgedane ervaringen kunnen de Nederlandse Landbouwvoorlichting bevestigen in haar recente erkenning van de waarde welke schuilt in de groepsgewijze aanpak, dorp of streek van beperkte omvang, met inschakeling van de bevolking zelve bij het ontwikkelingsplan. Onze gedachten gaan daarbij ook voor Nederland uit naar de minder vooruitstrevende gebieden. De subsidies bij de investeringen zullen hierbij zeker niet zo hoog hoeven te liggen als in de beide eerste Nederlandse voorbeelddorpen, indien het tempo bij de investeringen tenminste niet wordt geforceerd en men zich in eerste instantie zo veel mogelijk richt op de meest rendabele investeringen.

Credietfaciliteiten en/of subsidies zullen echter groter moeten zijn naarmate een bepaalde investering voor het betrokken bedrijf minder rendabel te achten is. In Frankrijk remt men de minder rendabele investeringen tot op heden zo veel mogelijk af door daartoe juist geen of minder subsidie en credietfaciliteiten te verlenen. In Nederland zullen wij dit zeker t.a.v. bedrijfsgebouwen en woning niet kunnen accepteren, de te geringe omvang van de bedrijfsgebouwen vormt op tal van bedrijven een knelpunt bij de verbetering van de bedrijfsuitkomsten door vaak noodzakelijke intensivering van het bedrijf, terwijl de kwaliteit van de woongelegenheid van groot belang geacht wordt i.v.m. de levensomstandigheden voor het gezin.
